

İngiltere’de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909

Azmi Özcan*

Debates about the Caliphate in England, 1873-1909

This paper analyzes the debates by intellectuals in England about the Ottoman Caliphate which had some influence over British foreign policy. The issue in these debates revolved around whether supporting the Ottoman Caliphate was in Britain’s interest or not. In this conjecture, questioning the Ottoman Sultan-Caliph’s claim meant attempting to weaken Ottoman authority over the Muslims. This would mean on the part of the British to search for an alternative leader to back, preferably one from the Qureysh tribe who could reliably claim the Caliphate. Alternatively backing the Ottomans seemed right to prevent Russian expansion, gain the sympathy of the Indians, and the Ottomans themselves. Weakening the Ottoman State appeared to be a useful strategy when supporting the Russians or fearing the strength of the Ottomans. This paper concludes that the British attitude was inconsistent and it was rather a policy of expediency and opportunism.

İngiltere’nin uluslararası siyaset açısından halifelik kurumunun önemini farketmesi XVIII. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Bu tarihlerde Hindistan’daki hakimiyetini tesis etme aşamasında olan İngiltere, Hindistan müslümanlarının Osmanlı sultan-halifesine karşı hürmet ve bağlılık duyguları içerisinde olduklarını görünce bu gerçeğin kendilerine siyaseten faydalı olabileceğini düşünmüşler ve zaman zaman kendilerine karşı duran müslümanların direnişini kırabilmek için halifenin nüfuzundan faydalanmak yoluna gitmişlerdir. Bu alanda göze çarpan ilk hadise Hindistan’ın güneyindeki Meysur Sultanlığı ile İngiltere arasındaki mücadelelerde Osmanlı padişahının konumudur. Krallığın başında bulunan Tipu Sultan XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İngilizler’in hakimiyet kırma çabalarında bir engel olarak belirince, İngiltere “müslümanların lideri” olarak nitelediği Osmanlı Sultanı III. Selim’e (1789-1807) müracaat ederek III. Selim’in Tipu Sultan’a bir mektup yazmasını ve kendilerine karşı savaşmamayı tavsiye etmesini istedi. Sultan III. Selim’in 1798’de Tipu Sultan’a

* Doç. Dr. Azmi Özcan, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Yakınçağ Tarihi.

gönderdiği mektup belli ölçüde İngiltere'nin isteklerini yansıtmakta ve istenirse arabuluculuk yapabileceğini ifade etmekteydi.¹ İngilizler'in bu tespiti hakikaten doğrudu; Zira ilerleyen yıllarda Osmanlı halifesinin nüfuzunun gittikçe daha da arttığını müşahade etmişler ve nihayet 1857'de Hindistan'da İngiliz varlığına karşı büyük bir ayaklanma baş gösterince yine Osmanlı halifesinden yardım gereğini hissetmişlerdi. Nitekim İngiltere'nin halifenin dostu olduğundan müslümanların halifenin dostuna karşı savaşıp savaşmamasını tavsiye eden bir mektubun alenacele İstanbul'dan Hindistan'a götürülerek her tarafa dağıtıldığı ve camilerde okutulduğu şeklinde bilgiler de mevcuttur.² İngiltere 1860'larda Orta Asya'da genişlemekte olan Rus hakimiyetine karşı da Osmanlı hilâfetinin nüfuzundan faydalanmak istemiştir. Orta Asya hanlıklarının Osmanlı Halifesi'ne olan bağlılıklarını değerlendirmek isteyen İngilizler bu hanlıkların İstanbul ile olan bağlarının gelişmesini teşvik etmişlerdir.³

Ancak 1870'lerde İngilizler hilâfet kurumunun müslümanlar üzerinde var olduğu kabul edilen dinî-siyasî ağırlığının şartlar değiştiği zaman kendi aleyhlerine de kullanılabileceği endişesiyle, öncelikle ve özellikle kendi sömürgelerinde yaşayan müslümanlar arasında Osmanlı hilâfetinin nüfuzunu yok etmeye yönelik tedbirler düşünmeye başladılar. Bu durum İngiltere'de çok yönlü bir "hilâfet politikası"na ihtiyaç bulunduğu gerçeğini ortaya çıkardı ve böylece gelişmelere göre takip edilebilecek bir siyaset için arayışlar başladı. Osmanlı-İngiliz ilişkilerindeki geleneksel çerçevenin bozulmaya ve gittikçe soğumaya başladığı bir zaman diliminde görülen bu gelişme hilâfetin artık iki devlet arasındaki ilişkilerde kullanılacak bir siyasî pazarlık unsuru olmasını da beraberinde getirecekti.

Konuyu devlet nezdinde ilk defa gündeme getiren kişiler arasında İngiliz Dışişleri Bakanlığı danışmanı ve bir Arap dili-kültürü uzmanı olan, George Percy Badger (1815-1888)⁴ gerek kişiliği gerekse zaman zaman değişen görüşleriyle, bir bakıma İngiliz resmi tavrını anlamaya da yardımcı olması bakımından, dikkat çekmektedir. Badger, Ocak 1873'te söz konusu ihtimaller, bunlara karşı izlenebilecek değişik politikalar ile Osmanlı hilâfeti hakkında Dışişleri Bakanlığı'na bir rapor hazırladı. Buna

1 Y. Hikmet Bayur, "Tıpu Sultan ile Osmanlı Padişahlarından I. Abdülhamid ile III. Selim Arasındaki Mektuplaşma", *Belleten*, XLVII, 1948, s. 619-654; Syed Mahmud, *The Khilafat and England*, Patna 1922, s. 77.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu bilginin karşılığını bulmak mümkün olmadı. Ebul Kalam Azad, *Khilafat and Jaziratul-Arab* (trns. Q. M. Abdul), Bombay 1920, s. 186; Salar Jung, "Europe Revisited" *Nineteenth Century*, Nov. 1887, s. 503. Osmanlı Devleti'nin bu hadiseler sırasındaki tavrı için bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*; İrade Hariciye, 7750, 7802, 7984, 7903 (1274); A. Özcan, "1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti", *İ.Ü. İslâm Tetkikleri Dergisi*, IX, İstanbul 1995, s. 269-280.

3 İngiltere'nin hilâfetten faydalanmak istediği bir diğer gelişme 1878'de gerçekleşti. Bu tarihte gergin olan İngiliz-Afgan ilişkilerinin ileride Hindistan'ın güvenliğini tehdit edebilecek olması bir kısım İngiliz diplomatını endişeye sevk etmişti. Böylece Halife'den Afgan Emiri'ne İngilizler'e düşman olmamasını tavsiye edecek bir mektubun gönderilmesinin faydalı olacağı düşünülerek sultan II. Abdülhamid'den yardım istendi ve Afganistan'a bir Osmanlı heyeti gönderildi. D. E. Lee, "A Turkish Mission to Afghanistan", *Journal of Modern History*, XIII, 1941; A. Özcan, *Pan-İslâmizm, Osmanlı Devleti Hindistan müslümanları ve İngiltere*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayını, Ankara 1997, s. 102-115.

4 Badger için Bkz. G. Roper, "George Percy Badger", *Brismes*, II/2, 1984, s. 140-155; C. Kallek, "Badger, George Percy", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IV, 418-418. Badger'in yirmi yıllık bir çalışma sonucunda hazırladığı Arapça-İngilizce Lexicon'u (London 1881) bu alanda kaynak olma özelliğini hala korumaktadır.

göre Hz. Peygamber Arap olduğu için hilâfet bir Arap kurumudur, en meşhur halifeler de Arap'tırlar. Ancak Osmanlı sultanları Asya'daki müslümanlar arasında gerçek birer halife olarak tanınmışlardır.

Eğer Araplar da Osmanlı sultanını aynı şekilde halife olarak tanırlarsa onun İslâm âlemindeki şöret ve nüfuzu muazzam derecede artar. Bunun doğuracağı sonuç İngiltere'nin aleyhine olabilir. Bu yüzden İngiltere Araplar üzerindeki Osmanlı otoritesinin genişlemesini önlemeye çalışmalıdır.⁵

Badger'in bu raporundan bir kaç ay sonra, (Ağustos 1873'te) İngiliz Dışişleri Bakanlığı İslâm âlemindeki bütün temsilciliklerine bir yazı göndererek buldukları yerlerdeki dinî-siyasî durum hakkında bir araştırma yapmalarını ve sonuçlarını bildirmelerini istemiştir. Dışişleri Bakanı imzasını taşıyan yazıdan artık İngiltere'nin bu tür gelişmelere kayıtsız kalmayacağı anlaşılmaktadır:

Doğuda müslümanlar arasında yaşanan ve bir bakıma dinî karakterli olup, siyasî uyanışı andıran gelişmeler son zamanlarda dikkat çekmektedir. Dolaşısıyla bulunduğunuz yerlerdeki müslümanlar arasında buna benzer gözlemlerinizi var ise en kısa zamanda rapor edilmesi⁶

İngiltere'yi böyle bir soruşturma yapmaya götüren başka sebepler de vardı. Zira söz konusu zaman kesiti gerçekten de İslâm âleminde bir hareketliliğin görüldüğü, bir başka deyişle sömürgeleştirme çalışmalarının devam ettiği Uzak Doğu ve Orta Asya İslâm topraklarında Hollandalılar ve Ruslar'a karşı direnişlerin sergilendiği ve bu direnişler sırasında da gerek yardım, gerekse sığınmak için sık sık Osmanlı sultan-halifesine müracaat edildiği bir dönemdir.

Öte yandan Hindistan'da, özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra, Osmanlı sultanının halife olarak saygınlığı artmış, bir çok camilerdeki cuma hutbelerinde onun adı zikredilmeye başlanmıştı. Hindistan müslümanlarınca gittikçe daha büyük bir bağlılık gösterilmeye başlanan halifenin ileride İngiltere ile arasının açılması durumunda, gelişmelerin zararlı olabileceğini düşünen İngiliz-Hindistan hükümeti ile Arabistan yarımadasındaki mevcut Osmanlı hakimiyetinin Hindistan'ın güvenliğini tehdit edeceğini tahmin eden Hindistan Bakanlığı (India Office) da zaman zaman Dışişleri Bakanlığı'nı uyarmaktaydı.⁷

İşte böylesine bir tecrübe ve bilgi birikimi bulunan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na son olarak, benzer endişeler taşıyan Hollandalılar'dan bir işbirliği teklifi geldi. Buna göre, hilâfet etrafında gelişmekte olan müslüman hareketliliğinin nedeni İslâm dünyasını birliğe doğru götürmeyi hedefleyen bir oluşumun varlığı idi ve eğer bir şeyler yapılmazsa gelişmeler hıristiyan devletler için çok ciddi sonuçlar doğurabilirdi.⁸

5 "Memo Respecting Turkey and Russia in Their Relations With Arabia and Central Asia", 26 January 1873, Public Record Office, Foreign Office (FO), 424/32. Badger bundan bir kaç yıl sonra farklı şeyleri savunacak ve Osmanlı hilâfetinin meşruluğunu iddia edecektir. Bu değişikliğin, gerçekte bir kanaat değişikliği mi yoksa siyaset değişikliği mi olduğu şüphesiz tartışılmaya açıktır.

6 FO 881/2621, "Correspondence Respecting the Religious and Political Revival Among Mussulmans 1873-1874."

7 A. Özcan, *Pan-İslâmizm...*, s. 24-32; Bk. Lytton Papers, E. 218/231 India Office Library and Records (IOR). Osmanlılar da bunu farketmişlerdi. BOA. Yıldız Esas Evrakı (YEE), 18-553/594-93-38.

8 Memorandum, Count Bylant'dan Granville'e, 9 Ağustos 1873, FO 881/2621.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili temsilciliklerinden istediği araştırma sonucu olarak İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinden yirmi dokuz rapor Londra'ya ulaştı. Bunlardan yirmi tanesi Osmanlı topraklarında görev yapan konsoloslara aitti. Gelen bilgiler, bölgelere göre farklı ve oldukça çelişkili olmakla birlikte, netice itibarıyla herhangi teşkilatlı bir hareketin varlığının tespit edilemediği, fakat gelişen haberleşme ve ulaşım imkânlarına paralel olarak müslümanların birbirlerinin durumuna daha yakından vakıf oldukları ve karşılıklı etkileşim imkânlarının arttığı, keza hacca gidip gelenlerin sayısında bir fazlalık bulunduğu gibi genel gözlemlerdi. Şüphesiz bu tür gelişmelerin dikkatle izlenmesinde fayda bulunduğu da belirtiliyor fakat o an için ciddi bir tehlike hissedilmiyordu. Bu tür bilgilerden sonra İngilizler Hollandalılar'ın endişelerinin abartılı olduğu kanaatine varmakla birlikte, artık bir hareketliliğin mevcudiyetinin farkındaydılar.⁹

[Yeni] Gelişmeler arasında İngiltere için çok önemli olan ve İngiltere'yi hilâfet konusunda hassas olmaya götüren asıl sebep, öncelikle bu kurumun İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin durumuna göre, Hindistan'da uyandıracağı tesir ve keza İngilizler'in Hindistan güvenliği için önem arzeden bazı Arap topraklarının denetimini elde etmek istemeleridir. Bu cümleden, Osmanlılar'ın Arap Yarımadası'ndaki hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için Yemen ve Asir bölgesine 1870'lerin başlarında düzenlediği askeri hareketler İngiliz-Hindistan çıkarları için ileride zararlı olabileceği şüphelerini gündeme getirirken,¹⁰ Osmanlılar'ın bu tür tedbirleri hilâfete dayalı meşru bir hak olarak değerlendirmeleri İngilizler'in dikkatini çekmişti. Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Musurus Paşa'ya göre, Padişah Peygamber'in halefi ve hilâfet unvanının sahibi olduğu için otoritesini bütün Arap Yarımadası'na şamil kılması onun tabii bir hakkıydı.¹¹

Bu dönemde İngiltere'de görülen bir başka gelişme de Osmanlı Devleti'ne karşı geleneksel siyasetin değişmekte olduğudur. 1870'lerin başında Almanya'nın birleşmesiyle Avrupa'da güç dengesinin ve münferit emellerin değişmesi, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak taahhütlerinden (1856 Paris Antlaşması) vazgeçmeye başladıkları ve aralarında bir मतabakata varabilirlerse paylaşmanın mümkün olabileceği düşüncesine götürmüştü. Bu cümleden, Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemekle hata yapıldığını (1890'larda buna "yanlış ata oynamak" diyeceklerdi) düşünen İngilizler, 1870'lerin ortalarında Balkanlar'da yaşanan bunalım ve bunu izleyen Osmanlı-Rus Savaşı (Doksanüç Harbi) sırasında, gerek Osmanlılardan, gerekse Hindistan müslüman kamuoyundan gelen bütün baskılara rağmen tarafsız kalarak Rusya'ya karşı çıkmamışlardır. İngiltere bununla yetinmeyip Hindistan ve Ortadoğu çıkarları için önemli gördüğü Kıbrıs

9 FO, 881/2621.

10 Eliot'tan Granville'e 28 Aralık 1870, FO, 78/3186.

11 B. A. Manneh, *Some Aspects of Ottoman Rule in Syria* (Doktora tezi), Oxford Üniversitesi 1973, s. 300. İlginçtir, Genç Türkler'in yönetimi sırasında da Osmanlı Devleti İngilizler'e aynı gerekçeyi öne sürecek ve XVI. yüzyıldan beri bu bölgeye hakim olan müslüman devlet olarak kendilerinin Arap Yarımadası'ndaki küçük kabileleri hilâfet altında toplamaya hakları olduğunu söyleyecektir. Lowther'den Grey'e 22 August 1910, *Arabian Boundaries, Primary Documents 1853-1957*, Archive Editions, Buckinghamshire 1988, s. 495-496.

(1878) ve Mısır (1882) gibi Osmanlı topraklarını doğrudan kontrol etme sürecini de başlattı.¹²

Buraya kadar anlatılanların ışığında şu neticeye varmak mümkündür: 1870’lerde yaşanan gelişmeler ve İngiltere’nin Osmanlılar’a karşı değişmekte olan siyaseti, diğer taraftan da İngiliz hakimiyeti altında bulunan müslümanlar arasında Osmanlı hilâfetinin toplumları harekete geçirebilecek derecede güçlü bir etken olarak ortaya çıkması İngiltere için yeni bir İslâm ve hilâfet anlayışı ile yeni bir tavır gerektirecekti. Nitekim çok geçmeden bir kısım İngiliz devlet adamı, politikacılar, gazeteciler ve aydınlar bu gücün mahiyet ve dayanaklarını sorgulamaya başladılar. Buna katkıda bulunan bir diğer gelişme de 1876’da Meşrutiyet ilan edildiği zaman Osmanlı sultanının bütün müslümanların halifesi olduğunun Osmanlı Kanun-i Esasî’sinde belirtilmesidir. Zira daha evvel mücerred olarak sözü edilen bu husus Kanun-i Esasî’yle birlikte artık resmi bir iddia ve hak olarak ifadesini bulmuştur ve bunun ne ihtiva ettiği, yani Osmanlı vatandaşları dışındaki müslümanlara yönelik nasıl bir siyasî mesaj taşıdığı uygulamada henüz belli değildir. Böylece çok geçmeden İngiliz gazete ve dergilerinde bu alanda yoğun bir yazı trafiği ve tartışma başladı.

Tespit edilebildiği kadıyla basında bu tartışmayı başlatan kişi Liberal Parti’den parlamento üyesi ve eski Bengal Vali Yardımcısı (1871-1874) Sir George Campbell’dir. Campbell’den sonra gazete ve dergi sütunlarında devam eden tartışmalar müstakil kitapçıklarla da iyice kızışmıştır. Campbell, Kanun-i Esasî’de yer alan söz konusu ifadeden hareketle kaleme aldığı bir yazısında “Rus Çarı katolikler ile İngiliz protestanlarının ne kadar lideriyse Osmanlı Sultanı da müslümanların o kadar halifesidir” diyerek, böyle bir şeyin kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir.¹³ Bundan bir kaç gün sonra diğer bir eski Hindistan bürokrati olan George M. Birdwood (1832-1917) *Times* gazetesinde Campbell’i desteklemiş ve Osmanlı hilâfetinin uydurma bir temele dayandığını iddia etmiştir.¹⁴ Birdwood’a göre, “Sultanın halifeliği gerçek değildir ve bu haliyle de Hindistan’daki İngiliz çıkarları açısından bir tehdit oluşturabilir. Bunu önlemek için oradaki müslümanlara bu iddianın gayri meşru ve zındıklık olduğunu özellikle vurgulamamız lazımdır”. Ancak Osmanlı hilâfetinin İslâmî açıdan meşru olmadığını ispat iddiasıyla yazıldığı belirtilen bu yazının devamı asıl endişenin daha ziyade siyasî olduğunu göstermektedir. Zira burada söz konusu edilen şey İngiltere’nin Hindistan’daki çıkarlarıdır ve bunu emniyete almak için atılması gereken adım da Mekke Şerifi’ni hilâfet makamına oturtmaktır. Yine Birdwood’a göre, Şerif’in halifeliği üstlenmek için gereken şartlara sahip bulunması, yani onun Kureyş soyundan gelmesi ve Mekke’nin

12 Salisbury 1877’de Lytton’a yazdığı bir mektupta “Kanaatimce Osmanlı hanedanını destekleyerek İngiliz çıkarlarını korumaya yönelik eski politika pek gerçekçi değildir. Yeni toprak düzenlemeleri ile çıkarlarımızı daha doğrudan korumanın zamanı gelmiştir” demektedir. Lady G. Cecil, *The Life of Robert Marquis of Salisbury*, II, 1921, s. 130; Keza bk. *Hansard Parliamentary Papers*, 4th Series, XLV, V, 28-29, 19 January 1897.

13 J.W. Redhouse, *A Vindication of the Ottoman Sultan’s Title of Caliph Showing its Antiquity, Validity and Universal Acceptance*, London 1877, s. 1.

14 *The Times*, 12 Haziran 1877.

emiri olması bir yana, bundan daha da önemlisi Hicaz'ın, Hindistan yoluna çok yakın bulunması dolayısıyla Mekke şerifini kontrol altına almanın daha kolay olacağıdır. Diğer bir deyişle, eğer şerif halife olursa onu "tehdit etmek" zor olmayacaktır. Keza İslâm dünyasının geri kalmasından sorumlu olan bu hanedanın yıkılmasıyla müslümanlar arasında bir canlanma ve düzelme de başlayacaktır. Birdwood, bir kaç ay boyunca gazete ve dergilerde öne sürdüğü bu tür fikirlerini 10 Ekim 1877 tarihli *Times* gazetesinde tekrar özetlemiştir:

Osmanlı hilâfeti gayri meşru olup İslâmî temeli bulunmamaktadır. Buna rağmen dünya müslümanları arasında kabul görmesi ise, İslâm dünyasına hakim olan cehaletten dolayıdır. Osmanlı sultanı bu iddiasından vazgeçerek unvanı Mekke şerifine iade etse, Şark meselesi hallolma yoluna girecektir.¹⁵

Fark edileceği üzere, 1870'lerin sonlarına doğru Osmanlı hilâfetine karşı öne sürülen buna benzer reddiyeler, her ne kadar evveleminde geri plandaki siyasî çıkarlar saikiyle ortaya konulsa da, müslüman kamuoyunu etkileyebilmek için meşru esaslara dayandırılmak istenmiştir. Bu esasları da genel olarak şöyle sıralamak mümkündür:

1. Osmanlılar'ın hilâfet iddiası yeni bir şeydir.
2. Dünyadaki müslümanların hepsi tarafından tasdik edilmiş bir durum değildir.
3. Yaygın olan, hadiste ifade edildiği üzere hilâfet Kureyş'e ait bir hakktır ve Osmanlılar, Kureyş soyundan gelmemektedirler.
4. Osmanlılar'ın hilâfeti sahiplenmeleri İslâm hukukunda belirtildiği üzere seçim ve biatla değil, zorla ele geçirmekle veya tevarüsle gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan İngiltere'deki aydınlar ve yazarlar arasında yine siyasî tavır farklılığı ve Osmanlı Devleti'ne yaklaşım itibarıyla yukarıdaki görüşlere katılmayanlar da mevcuttu. Dolayısıyla basında çıkan söz konusu reddiyelere tarihî ve İslâmî gerekçelerle cevaplar gelmekte gecikmedi. Bunlar arasında özellikle iki isim dikkat çekmektedir: James W. Redhouse ve George Percy Badger. Redhouse tanınmış bir Türkolog olup zaman zaman İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Osmanlı meseleleri hakkında danışmanlık yapan bir uzmandır.¹⁶ Badger ise, yukarıda da bahsedildiği üzere, aynı bakanlığa Arap meseleleri hakkında danışmanlık yapmaktadır; fakat Osmanlı hilâfetine dair görüşleri bu sırada farklıdır. Redhouse, 1877'nin Haziran ayında piyasaya çıkardığı on dokuz sayfalık bir kitapçık ile Osmanlı hilâfetine saldıran kişileri eleştirerek onları, "gerçekleri saptırmak, beyhude işlerle uğraşmak ve siyaset bilmezlikle" itham etmiştir. Redhouse'a göre, bu saldırıların temelinde o sıralar Balkanlar'da yaşanan gelişmelerden dolayı Türkler aleyhinde oluşturulan olumsuz havanın etkisi vardır. Halbuki bu

15 Benzer görüşler için bk. *The Times*, 25 Haziran, 9 Temmuz, 15 Ekim ve 18 Ekim 1877.

16 Osmanlı Türkçesi'nin en zengin sözlüğü kabul edilen *Turkish-English Lexicon*'un hazırlayıcısı olan Redhouse uzun yıllar Osmanlı bürokrasisinde de tercüman olarak çalışmış ve Sultan Abdulmecid tarafından Nişân-ı İftihar ile taltif edilmiştir. Geniş bilgi için bk. C. V. Findley, "Sir James W. Redhouse 1811-1892; The Making of a Perfect Orientalist", *Journal of the American Oriental Society*, s. 99, 1979. Redhouse'nin Dışişlerine verdiği raporlar için bk. FO 78/2889, PRO. Bunlardan bazılarının bir değerlendirmesi için bk. K. Karpat, "Redhouse's Definition of Turkishness", *International Journal of Turkish Studies*, Winter 1979-80, I, 120-128.

olaylarla ilgili olarak Türkler'e atfedilen vahşet örnekleri, tam aksine, yabancıajanlar ve altınla kandırılan Bulgarlar tarafından işlenmiş olup hilâfet meselesiyle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Hilâfet meselesine gelince: Redhouse öne sürülen itiraz noktalarını ele alarak sistemli bir şekilde izah etmeye çalışmıştır: Osmanlılar'ın hilâfet unvanını kullanmaları yeni bir şey değildir. Zira aksini iddia edenler duymamış olsalar bile, yüz elli sene öncesinin Avrupa kaynakları dahi Osmanlı sultanlarından halife olarak bahsetmektedirler. Aynı şekilde bu unvan yeryüzündeki müslümanların geneli tarafından da çok uzun zamandan beri kabul görmüştür. Buna dair bizzat İngiliz Dışişleri belgeleri yeterli delilleri ihtiva etmektedir. Hilâfetin Kureys'e ait olması gerektiği meselesine gelince: Osmanlı Sultanı Yavuz Selim 1517'de Mısır'ı ve Hicaz'ı ele geçirince hilâfet unvanını da üstlenmiş ve Kureys soyundan gelen Mekke Şerifi bu durumu açıkça kabullenmiştir. Kaldı ki, İslâm kaynaklarında bu şart ve buna ait olduğu söylenen hadis çok tartışılmış, mezhepler tarafından farklı şekillerde anlaşılmıştır. Fakat konu hakkındaki rivayetler gözden geçirildiğinde ortaya çıkan sonuç şudur:

Hilâfetin Kureys'e ait olduğu yolundaki hadis sahih değildir. Kureys şartı, Peygamber'in ölümünden sonra kanışıklıkları önlemek gayesiyle ortaya atılmıştır. Nitekim bu kadar senedir İslâm hukukçularının bu noktadan hareketle Osmanlı hilâfetine bir itirazları da görülmemiştir.¹⁷

Badger'in faaliyetleri ise daha da yoğundur. Bu konuda hem *Nineteenth Century* dergisinde uzun bir yazı yayımlamış hem de *Times* gazetesine açıklayıcı mektuplar göndermiştir. *Nineteenth Century*'de "*The Precedents and Usages Regulating the Muslim Khalifate*" başlığıyla çıkan yazı, son zamanlarda çok tartışılan hilâfet meselesinde konunun hukuki temellerinin, müslümanlar da dahil, bir çok kişi tarafından yeterince bilinmediğini ve bu yüzden de yanlış değerlendirilmeler yapıldığını belirterek, önce hilâfet kavramının etimolojik tarihini ortaya koymaktadır. Daha sonra, hilâfet müessesesinin geçmişi üzerinde durularak mezheplerin bu husustaki görüşleri değerlendirilmektedir.

Badger'e göre de, Osmanlı hilâfetine karşı çıkanlar daha çok siyasi gerekçelere dayanmaktadırlar ve İngiltere'nin çıkarları için müslümanları Osmanlılar'dan uzaklaştırmak istemektedirler. Ancak bu gerekçe ile, yani İngiltere çıkarları açısından bile, iddia edildiği gibi bir tavır takınmak hatalı olur. Zira bu durum İngiltere'nin İslâm politikasıyla doğrudan ilgilidir ve bu husus ayrı bir hassasiyet gerektirmektedir. Mekke şerifini öne sürenler onun padişahın onayı ile tayin edilen bir memur olduğunu ve sadece kendi bölgesinde tesir sahibi bulunduğunu unutmamalıdır. Kaldı ki bu mesele öncelikle müslümanları ilgilendiren bir husus olup, onların da kanaati genelde şu şekildedir: "İslâm alemi çoğunlukla Osmanlı sultanlarını halife olarak tanıdıklarına göre, Osmanlılar da bu makama diğer herhangi bir aday kadar hak sahibidirler."¹⁸

Görüldüğü üzere bu aşamada İngiltere'de iki farklı tavır ortaya çıkmıştır. Her ikisinin de hareket noktası öncelikle İngiliz çıkarlarını korumak olup, ancak bunu temin

17 J. W. Redhouse, *A Vindication...*, s. 1-19

18 *Nineteenth Century*, II, 1877, s. 277; Badger ayrıca *Times* sütunlarında Birdwood ile tartışmalara girmiştir. bk. 10, 15, 18 Ekim 1877, tarihli nüshalar.

için nasıl bir yol izlenmesi gerekeceği ve Osmanlı hilâfetine İngiliz hakimiyeti altında bulunan müslümanlar üzerindeki nüfuzunun bu çıkarları nasıl etkileyeceği hususunda farklı yaklaşımlar benimsemiştir. Uzun vadede Osmanlı hilâfetine zararlı bulanlar daha rahat kontrol, hatta gerekirse tehdit edilebilecek konumda gördükleri Mekke şerifini öne çıkarmayı teklif ederlerken bu kanaatlerini İslâm kaynaklarından temellendirmeye çalışmışlar, buna mukabil İngiliz menfaatlerinin Osmanlı halifesi ile dost olmakta olduğuna inananlar ise aksini savunmuşlardır. Şüphesiz yukarıdaki farklı tavırları benimseyenler bu sırada resmi bir sıfat taşımadıkları için görüşleri belli ölçüde sadece kendilerini bağlayan gibi görünse de gerek daha önce devlet görevlerinde bulunmuş olmaları ve gerekse zaman zaman Dışişlerine danışmanlık yapmaları İngiltere'nin resmi politikasına da etki edebileceklerini ortaya koymaktadır.

Nitekim bu dönemde İngiliz resmi politikasının bir değişim süreci içerisinde olması yukarıdaki hararetli tartışmaların aynı zamanda bu değişimi etkilemeye matuf olduğu hususunu gündeme getirmektedir. Basında bu çeşit tartışmalar yapıldığı sırada 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın devam etmesi ve bu savaşın neticesinin Orta Doğu, Asya ve Hindistan'daki İngiliz çıkarlarını derinden etkileyecek olması İngiltere'nin Rus tehdidine karşı Asya müslümanlarının desteğini sağlamak için Osmanlı halifesiyle güya iyi ilişkiler içerisinde görünmesini gerektiriyordu. Bununla birlikte artık Arap hilâfeti ve şerif meselesinin de gündeme gelmiş olması, İngiltere açısından mutlaka üzerinde durulması gereken bir gerçek olarak ortaya çıkmıştı. Kısacası İngiltere resmen bir tavır ortaya koymuyor; fakat bütün ihtimalleri hesaplayarak muhtelif gelişmelere göre politika üretebilecek bir rahatlık içerisinde olmak istiyordu.¹⁹

Kısa bir süre sonra, Osmanlılar'ın Doksan Üç Harbi'ni kaybetmelerini müteakip, kendi güvenliği için Araplar'la yakınlaşma tesis etmek isteyen İngiltere'nin bu yakınlığa gönüllü olarak hazır olan Mekke Şerifi Hüseyin ile gizlice irtibata geçtiği görülmektedir. Bu ilişkilerde aktif bir şekilde göze çarpan kişi 1879'da Cidde'ye konsolos olarak atanan James Zohrab'tır. Zohrab'ın ilk teşebbüsü, 1879 Eylül'ünde patlak veren İngiliz-Afgan bunalımını Şerif Hüseyin'in Afganlılar üzerinde var olduğu farz edilen manevi nüfuzu ile çözmek gayretidir. İngiliz kaynaklarına göre bir şekilde İngilizler'le irtibat kurmak isteyen Şerif Hüseyin de bu durumu vesile etmiş ve her şartta kendisine güvenilebileceğini belirterek Afganlılar'la olan sıkıntılarda İngiltere'ye yardımcı olmaya hazır bulunduğunu iletmiştir. Şerif, İngilizler hakkındaki iyi duygularını da izhar etmiş ve Osmanlı padişahı hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır. Buna göre:

Osmanlı sultanı artık bir halife olarak gereken saygı ve bağlılığa sahip değil. İnsanlar, kendisine bağlı bir memurun [şeyhülislâmın] fetvasıyla hal' edilebilen birisine neden saygı duyup itaat edeceklerini soruyorlar. Keza aynı gerekçeyle onun, Peygamber'in temsilcisi olduğuna da inanmak istemiyorlar.²⁰

19 *Foreign Department, secret (FD, sec.)* March 1878, no. 202-207, *National Archives of India (NAI)*. 1880'lerdeki Peyk-i İslâm hadisesinde de İngiltere benzer tavır takınmıştır. Bu gazetenin Osmanlı sultanından İslâm'ın, dolayısıyla Hindistan müslümanlarının halifesi olarak bahsetmesi sert tepkilere neden olmuş ve İngiliz-Hindistan Hükümeti, Hindistan gazetelerinden bunu reddetmelerini istemiş, buna razı olmayan gazeteler ise hükümeti kızdırmıştı. *FD Sec. March 1881, 45-90; FD Sec. Aug 1881, 146-162, NAI*.

20 Zohrab'dan Salisbury'ye, 8 Aralık 1879, FO 78/2988, PRO.

Gelişmeleri Londra'ya ileten Zohrab'a göre Şerif'in teklifi kabul edilmeliydi; çünkü onun yeryüzündeki müslümanlar üzerinde çok büyük tesiri vardı. Halbuki Osmanlı sultanı halife sıfatı taşımasına rağmen sadece bir siyasi liderdi ve etkisi de tartışılabilir. Kaldı ki Şerif'e her zaman güvenmek mümkündü.²¹ Bu durumda, artık İngiltere Osmanlı Devleti ile ilişkilerini soğuttuktan sonra müslümanlar üzerinde nüfuzunu genişletmeye yarayacak bu kozu değerlendirmeli ve bir an önce Şerif Hüseyin ve Hicaz üzerindeki kontrolünü tesis ederek İslâm alemini yönlendirme imkânı elde etmeliydi.²² Zohrab Ocak 1881'de de kendisine bilgi getirdiğini söylediği bir Arap'ın şu ifadelerini aktararak görüşlerini desteklemek istiyordu:

Osmanlı sultanının iki zayıf noktası vardır: 1. Tahtı, 2. Halife unvanı. Birincisi şu anda güvenlidir; fakat ikincisi öyle değildir ve eğer İngiliz gazeteleri yoğun bir şekilde bunun üzerinde dururlarsa sultan telaşa düşecektir. Suriye, Yemen ve Nejd, Osmanlılar'a karşı ayaklandıkları zaman Araplar'ın bir Arap halife ihdas edeceklerine şüphe yoktur.²³

Londra bu aşamada henüz kesin kararını ortaya koymadı. Fakat öyle anlaşılıyor ki Zohrab'ın raporlarından ve Şerif Hüseyin'in İngilizler'e karşı beslediğini ifade ettiği dostane duygularından İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Layard da etkilenmişti. Bununla birlikte Layard, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden hâlâ vazgeçmemesi gerektiğine inandığı için Şerif Hüseyin'le olan ilişkilerde çok dikkatli olunmasını istiyor ve Sultan II. Abdülhamid'in kesinlikle şüphelendirilmemesi gerektiğini özellikle belirtiyordu. Eğer Sultan her hangi bir şeyden rahatsız olursa Şerif Hüseyin'i hemen vazifeden alabilirdi.²⁴ Dahası, "Sultan bizim Şerif Hüseyin'le bu şekilde gizli ilişkiler içerisinde girip bir halife olarak kendisinin [padişahın] otoritesini zayıflatmaya çalıştığı-mızdan şüphelenirse, şuna eminim ki, elindeki her türlü vasıtayla bunun hesabını sormaya çalışacaktır."²⁵

Böylesine hassas bir dengede Layard'ın nihai kanaati gayet net idi: Şerif ile bu tür gizli ve riskli ilişkiler devam ettirilecekse bunun Osmanlı Devleti ve Padişah'tan vazgeçmek olduğu bilinmeli ve ona göre karar verilmeliydi.²⁶

İngiltere, görüldüğü üzere, son derece önemli bir tercih aşamasında iken (Mart 1880) Şerif Hüseyin bir Afganlı tarafından öldürüldü. Tabiatıyla bu beklenmedik gelişme bütün siyasi hesapları o an için sona erdirdi. Ancak İngilizler Şerif'in öldürülmesinden epeyce rahatsız olmuşlardı. Bunun için bir yandan Osmanlılar'ı suçlarken, diğer taraftan Hüseyin'in yerine emir olması muhtemel bulunan kardeşi Avnurrefik'in

21 FO 78/3131. Zohrab'dan Salisbury'ye, 9 Jan 1880. FD Sec. May 1880, no 128. *NAI*

22 Ş. T. Buzpinar, "The Hijaz, Abdulhamid II, and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-1880", *Middle Eastern Studies*, 31/1 January 1995, s. 114.

23 Goschen'den Granville'e, 6 Ocak 1881 L/PS/3/2341/146, *India Office Library and Records (IOR)*.

24 FD, Sec. May. 1880, No 146, 172, *NAI*.

25 Layard Papers, 39132/82, *British Museum*.

26 Layard'dan Salisbury'ye, 9 Şubat 1880 IOR L/PS/3/161. Layard Papers, 3913/F 16, 11 Şubat 1880. Layard'ın tercihi hala Osmanlı Sultanı'ndan yanaydı; zira o İslâm âleminde Şerif'ten çok daha fazla etkiliydi ve kendisi İngiltere'nin müslümanlara yönelik tasarladığı herhangi bir şeyi Padişah'a yaparabileceğini düşünmekteydi. Layard Papers 39130/F14 Layard'dan Lytton'a 14 Haziran 1877, *BM*.

de kendilerine yakın olabileceği düşüncesiyle bir beklenti içerisine girdiler.²⁷ Ancak bu olmadı ve Sultan II. Abdülhamid, İngilizler'in muhalefetine rağmen, bir başka sülaleden gelen Abdulmuttalib'i emirliğe tayin etti. Abdulmuttalib'in emirliğe getirilmesi İngilizleri bir an için telaşlandırdı. Çünkü Zohrab daha önce Londra'ya yazdığı yazılarında Abdulmuttalib'in hıristiyan düşmanı mutaassıp bir kişi olduğunu belirtmiş ve eğer emirliğe o tayin edilirse 'Hicaz'da kan gövdeyi götürecek' diye ciddi uyarılarda bulunmuştu. Bu ifadelerden rahatsızlık duyan İngilizler,²⁸ onun tayin edilmemesi için girişimlerde bulunmuşlardı. Fakat bu çabaları neticesiz kalınca, çok geçmeden bu defa onun görevden alınması için İstanbul'da çalışmalarla başladılar.²⁹ Gelişmelerden en çok rahatsız olan Zohrab, Abdulmuttalib görevde kaldığı sürece İngiliz menfaatlerinin ne kadar çok zarar göreceğini Londra'ya rapor ediyor ve onun görevden bir an önce uzaklaştırılması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapılmasını istiyordu. Zohrab'a göre hakimiyet altında altmış milyon müslüman bulunan İngiltere, emirlik gibi dünya müslümanları için son derece önemli olan bir makama kimin tayin edileceği hakkında en az on altı milyon müslüman vatandaşı bulunan Sultan kadar, söz sahibi olmalıydı.³⁰

Sultan II Abdülhamid'i, Abdulmuttalib'in görevden alınması konusunda ikna edemeyen İngilizler, bu defa onun yaşının oldukça fazla olması dolayısıyla yakında öleceği beklentisi içerisinde yerine geçecek kişi hakkında garanti almak istediler. İngilizler eski emir Şerif Hüseyin'in ailesinden birisinin tayin edilmesini istiyorlardı. İngilizler'in Mekke emirliği ile bu derece ilgilenmeleri İstanbul'da şüpheyle karşılanmasına rağmen, Sultan II. Abdülhamid Hicaz'daki teamül gereği, Abdulmuttalib'ten sonra zaten Avnurrefik Paşa'nın onun yerine geçeceğini bildirdi.³¹ Nitekim çok kısa bir süre sonra, Emir Abdulmuttalib'in, ölümü beklenmeden, görevden alınmasıyla (Eylül 1882) bu tayin gerçekleşecekti. Ancak Abdulmuttalib'in görevden alınma sebebi İngilizler'in ısrarları olmayıp Hicaz'daki Osmanlı yönetimi aleyhine bir isyan hazırlama çabalarını gösteren yazarı meçhul mektupların ele geçirilmesiydi. Onun yerine tayin edilen Avnurrefik Paşa Sultan'ın İngilizler'den duyduğu şüpheleri bildiği için, İngilizler'le açıktan ilişkilerden kaçınmayı tercih etti ve bunu da İngilizler'e bildirdi.³²

İngiltere'de görülen alternatif eğilimler arasında Arap hilâfeti veya şerif ağırlıklı politikanın ısrarlı savunucuları arasında 1880'lerden itibaren ünlü bir isim daha katıldı: Wilfrid Scaven Blunt (1840-1920). Varlıklı ve aristokrat bir aileye mensup olan Blunt 1859'dan itibaren İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda diplomat olarak çalışmaya başlamış, 1868'de istifa ettikten sonra da Ortadoğu ve Arap politikasına ilgi duyarak

27 FD, Sec. May 1880, No 165, 168, NAI.

28 Zohrab'dan tel. 15 Mart 1880, L/PS/3/218; Zohrab'dan Salisbury'e, 17 Mart 1880. FO 78/3131.

29 FD, Sec. June 1880 NO.441; FD. Sec. Marc 1881 no. 267, NAI.

30 FD. Sec. March 81 No.129, NAI

31 L/PS/3/234, /OR. Layard'dan Salisbury'e, 24 Mart 1880, Jan 1882, No 3, NAI; R. L. Şukla, *India Britain and the Turkish Empire*, People's Publishing House, New Delhi 1973, s. 206-207.

32 Ş. T. Buzpınar, *Abdülhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)*, (Doktora tezi) Manchester Üniversitesi, 1991, s. 304.

bölgeye yaptığı seyahatler ile bu ilgisini güçlendirmiş, çok geçmeden de Arap bağımsızlık hareketinin en şiddetli destekçilerinden birisi haline gelmişti. Daha önce İngiliz siyasi çevrelerinde Osmanlı destekçisi olarak tanınırken, 1878’den itibaren Osmanlı Devleti’nden ümidini keserek Araplar’ı Osmanlı yönetiminden ayırmak için planlar ortaya atan Blunt’ın ilk girişimi, Suriye ve Mısır’ın bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı Devleti’ne karşı birleşmelerini öngörmekteydi. Planını bu tarihte görüştüğü Dışişleri Bakanı Salisbury’ye anlatmış, fakat makul bulunmamıştı.³³ Blunt 1879’da bu defa İngiltere himayesinde bir Arap devleti fikriyle ortaya çıkarak, kurulacak devletin Hindistan hükümetine bağlanmasını teklif etmiş ve Hindistan Genel Valisi Lytton’un da desteğini almıştı.³⁴ Fakat bir müddet sonra Lytton’un görevden ayrılmasıyla bu girişim de sonuçsuz kalmıştı. 1880’de Gladstone hükümetinin iktidara gelmesiyle bu konuda tekrar ümitlenen Blunt, Gladstone’dan bir randevu alarak düşüncelerini ona anlatmak fırsatı buldu. Blunt, aynı zamanda etkili İngiliz dergilerinden olan *Fortnightly Review* ve *Spectator*’da makaleler yazarak düşünceleri ile ilgili olarak kamuoyu desteği almaya çalıştı.³⁵ Bu sıralarda Blunt’un Arap bağımsızlığı planlarına yeni ve güçlü bir unsur daha katılmıştı: hilâfet. Kendi ifadesine göre, Osmanlı yönetimine karşı olduğu için “hilâfet meselesinin tarihi ve modern cephesini” öğrendikten sonra bu kurumun düşündüğü Arap reformu için ne kadar önemli olduğunu anlamıştı.³⁶

Böylece dikkatini hilâfet üzerine yönelten Blunt, derhal bir araştırma yaparak Temmuz 1880’de İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na bir rapor hazırladı. *The Position of The Ottoman Sultans Towards Islam* başlıklı rapora göre eğer Osmanlı Devleti çökerse hilâfetin durumunun ne olacağı hakkında Asya ve Arabistan müslümanları arasında çok yoğun bir endişe ve tartışma mevcuttu. Zira Osmanlı hilâfetine duyulan güven o kadar sarsılmıştı ki artık herkes Osmanlılar’ın hilâfet iddialarını bile sorgulamaya başlamıştı.³⁷ Osmanlı sultanlarının halifelîği üç temele dayanmaktadır. Bunlar aday gösterilme, seçilme ve mukaddes beldeler ile Hicaz’a hakim olma. Ancak bu üç temel de sağlam değildir. Aday gösterilme hususu yani Yavuz Sultan Selim’in son

33 W.S. Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, London 1895, s. 28-29.

34 Lytton Hindistan’a çok yakın olan Arabistan Yarımadası’nda güçlenen Osmanlı varlığının şartlar gerektirdiğinde Hindistan için büyük bir tehdit oluşturabileceğinden endişe ediyor ve bir taraftan bunun önlenmesini teklif ederken diğer taraftan da Araplar’ı Osmanlı Devleti’nden soğutarak aynı zamanda İngiltere’nin Orta Asya’daki nüfuzunu genişletebileceğini düşünüyordu. Esasen Doksan Üç Harbi sırasında İngiltere’nin Osmanlılar’a yardım etmesi gerektiğini savunurken öne sürdüğü iddialardan birisi de Avrupa’daki topraklarını kaybeden Osmanlılar’ın bunu tazmin için Arap topraklarına yönelecekleri ve bunun da, yukarıda ifade edildiği gibi, İngiltere için tehlikeli olacaktır. Lytton’dan Salisbury’ye, 9 Temmuz 1877, Lytton Papers, E.2/18/9, II, *IOR*. Lytton aynı düşüncelerle Blunt vastasıyla Necd emirine hediyeler ve bir top göndermek istemiştir. Elizabeth Longford, *A Pilgrimage of Passion: The Life of Wilfrid Scaven Blunt*, Granada Publishing, London 1979, s. 153-154.

35 Blunt’ın, hilâfetin Araplara intikal ettirilmesine yönelik düşüncelerini ifade ettiği bu yazılan Louis Sabuncu tarafından Arapça’ya tercüme edilerek Mısır’da da yayımlanıyordu. Blunt’ın iddiasına göre onun düşünceleri Mısır’daki aydınlar ve milliyetçi basın tarafından kabul görüyordu. W.C. Blunt, “The Egyptian Revolution: A Personal Narrative”, *The Nineteenth Century*, XII, 1882, s. 332; M. Kramer, “Pen and Purse: Sabunji and Blunt”, *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, (ed. C.E. Bosworth et al), Princeton 1989, s. 772, 779.

36 W. S. Blunt, *Secret History*..., s. 87.

37 FO, 539/18 no 19, PRO.Goschen’den Granville’e 19. Ekim 1880.

Abbasi halifesi Mütevekkil tarafından belirtilmesi şüpheli ve kesin değildir. Seçim ise tam anlamıyla gerçekleşebilecek bir şey değildir. Mukaddes beldelerin hakimiyeti de her an kaybedilebilir. Bu durumda ortaya çıkan sonuç şudur: Osmanlı hilâfeti gerçekte Osmanlı sultanlarının gücüne dayanmaktadır. Öyleyse meselâ Napolyon gibi ihtirash bir Avrupalı da müslüman olduğu iddiasıyla Hicaz'ı ele geçirip halifelliğini ilan edebilir. Fakat daha muhtemel ve gerçekçi olan düşünce, şu anda gündemde olduğu üzere, hilâfetin Kureyş kabilesine intikalidir. Blunt raporunda son olarak, artık İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne destek olmaktan vazgeçerek Osmanlı hilâfetini güçlendirmemesi gerektiğini söylüyordu. Zira İngiltere'nin asıl menfaati bir Arap halife ortaya çıkarmaya dayanmaktaydı. Bu şekilde İngiltere, Arap halifenin koruyucusu olabilir ve böylece Hindistan'ın güvenliğini de kesin olarak teminat altına alabilirdi.

Blunt'ın bu raporu kabine üyelerine dağıtılmış fakat onun beklentilerine uygun müşahhas bir adım atılmamıştır. Bu arada öne sürülen fikirleri değerlendirmek için çeşitli kaynaklardan bilgi toplanmaya devam edilmiştir. Meselâ İstanbul'daki büyükelçiliğin söz konusu mesele ile ilgili kanaati İngiltere'nin resmi tavrına çok uygundur:

Hükümetimizin Arap meselesini akılda tutmasının önemli olduğunu dikkatlerinize sunmak isterim. Osmanlı hükümeti ve sultanına bu hususta ne kadar güçlü bir konumda olduğumuzu hissettirmekte fayda olabilir. Araplar'ın birçok açıdan Türk yönetiminden memnun olmadığı açıktır. Bu durumda gerekirse kullanabileceğimiz bir silahın elimizde olduğu da ortadadır.³⁸

Blunt raporunu İngiliz Dışişleri'ne verdikten kısa bir süre sonra, Kasım 1880'de, tekrar Arap memleketlerine bir seyahate çıkarak planlarını daha makul temeller üzerine oturtmaya yönelik çalışmalar yapmak istemiştir. Ancak onun Hicaz bölgesine de uğrama isteği Şerif Abdulmuttalib tarafından kabul edilmeyince, Ocak 1881'de Kahire'ye dönmüş ve çabalarını burada sürdürmüştür. Kahire'de iken Muhammed Abduh'la da tanışan Blunt, onunla yakınlık tesis etmiş ve hilâfet meselesi de dahil olmak üzere, İslâmî konularda görüş alışverişlerinde bulunmuştur.³⁹ Kahire tecrübesiyle hilâfet meselesinde Osmanlılar'ın dinî hiçbir dayanağı olmadığı ve sadece maddî güçleri sebebiyle hilâfeti İstanbul'da tuttukları şeklindeki görüşleri iyice netleşen Blunt, Şubat 1881'de Suriye'ye geçti. Artık eğer bağımsız Arap krallıktan kurulabilir ve hilâfet Mekke'ye taşınırsa bölgedeki Osmanlı yönetiminin çökertilebileceğine olan ümidi tamdı. İlk adım olarak Suriye'de Emir Abdülkadir ile itibata geçti ve sonra da bu planını hemen Londra'ya teklif etti. Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Blunt'a gelen cevap pek iç açıcı değildi. Londra'ya göre olayların gelişimi ileride böyle bir projenin uygulanmasını gündeme getirebilirdi; fakat mevcut şartlarda böyle bir politika uygun değildi.⁴⁰

38 L/PS/3/229, no. 821 /OR.

39 Blunt'ın biyografisinin yazarı bu tarihlerde Afgani ve Abduh'un Mekke'de bir Arap halifesi fikrine inandıklarını ve İslâm dünyasının ihyasının materyalist Osmanlı hilâfetinin sona ermesiyle gerçekleşebileceğini söylediklerini yazıyor. E. Longford, *A Pilgrimage of Passion...*, s. 167-8. Blunt ile Abduh'un yakınlığı için bk. W. S. Blunt, *My Diaries*, London 1932, s. 348, 502.

40 Ş. T. Buzpinar, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdulhamid II: 1877-1882", *Die Welt Des Islams*, Vol. 36/1 March 1996, s. 71.

Ummadığı bir tavırla karşılaşan Blunt, bundan sonra İslâmîyet, Araplar ve hilâfet konularındaki araştırmalarının ürünü olan makalelerini yazmaya başladı. Ona göre İngiltere tarihi bir fırsatı kaçırmak üzereydi. Zira zaman Osmanlılar'ın lehine işliyor ve II. Abdülhamid bir halife olarak hem güçleniyor hem de İslâm alemindeki saygınlığını arttırıyordu. 1881'de yazılan bu makaleler *Fortnightly Review*'de yayımlandı ve 1882'de de *The Future of Islam* adıyla kitap haline getirildi. Bu yazılarında Blunt'ın bütün hayal kırıklığına rağmen Arap bağımsızlığı ve Arap hilâfeti fikrinden vazgeçmediği görülmektedir. Ama artık bütün beklentileri II. Abdülhamid sonrasına aittir. Zira II. Abdülhamid kendisini sağlam bir şekilde kabul ettirmekte olduğu için, onun sağlığında bir şeyler yapabilmek gittikçe güçleşmektedir. Tek tesellisi, mevcut şartlarda bile Sultan II. Abdülhamid ve onun yönetimini müslümanların ilerlemelerinin önündeki en büyük engel olarak gören bir gurubun mevcudiyetini bilmesi ve Padişah'ın ölümü veya hal' edilmesi durumunda Osmanlı halifesine karşı hemen bir hareketin başlayacağına olan inancıydı.⁴¹ Blunt'ın bu vesileyle var olduğunu iddia ettiği Arap muhaliflerin ifadelerine dayanarak Osmanlılar ve Osmanlı hilâfetine yönelttiği suçlamalar ciddi çok ağırdır:

Osmanlı hanedanı İslâm'ın felaket sebebidir ve sonu yaklaşmıştır... Adı ister Abdülaziz olsun ister Abdülhamid olsun bir Osmanlı halifesi mevcut olduğu müddetçe İslâm dünyasında "moral" ilerleme mümkün değildir ve ictihad kapısı tekrar açılmaz. Abdülhamid'in yönetimi ne adildir ne de İslâm hukukuna uygundur. Tamamen askerî güce dayanan böyle bir yönetim uzun süre yaşayamaz, dolayısıyla hilâfet yakın bir gelecekte Mekke veya Medine'ye nakledilecektir.⁴²

Blunt burada Mekke ve Medine'nin önemi üzerinde durarak bu şehirlere hakim olmanın hilâfet açısından ne kadar elzem olduğunu ve bu şehirlerin geleneksel olarak Kureys soyundan gelen emirlerce yönetildiğini belirtmekte ve Mekke emirlerinin de Osmanlılar'ı "barbar ve sahtekar" olarak gördüklerini iddia etmektedir. Buna mukabil, Osmanlı yönetimi de emirlik makamını kendisine bir yük olarak telakki etmektedir. Kısacası "emir" ve "padişah" birbirlerini hakir görerek yekdiğerinden nefret etmektedirler. Ancak emir himayeye muhtaç olduğundan, padişah da bu bölgeyi kendi halife unvanı için çok önemli gördüğünden birbirlerine katlanmaktadır.⁴³ Bu durumu ve Araplar arasındaki diğer hoşnutsuzlukları değerlendiren Blunt, artık "her gün Araplar'ın Osmanlı yönetimine karşı ayaklandığı şeklinde bir haber beklemektedir." Her an ortaya çıkması muhtemel bu gelişmeden sonra Araplar, Osmanlı boyunduruğundan kurtulacaklar ve Osmanlılar da artık hilâfetten ayrılmak zorunda kalamazlardır. Bu durumda kim halife olacaktır?

İhtimalleri değerlendiren Blunt'ın cevabı bellidir: En kuvvetli aday Kureys soyundan gelen Mekke Şerifi'dir. Zira o, diğerlerine nazaran daha uygun bir konumdadır. Blunt'ın bu çerçevedeki son makalesi, "İngiltere'nin İslâmîyet'e Olan İlgisi" başlığını

41 W.S. Blunt, *The Future of Islam*, London 1882, s. 84, 92.

42 a.g.e., 88-89, 100.

43 a.g.e., s. 108-9.

taşımaktadır. Blunt bu yazısında artık bir din olarak İslâm'ın ve müslümanların geleceğini düşünmekten ziyade, İngiliz menfaatleri açısından durumu değerlendirmektedir. Değişen Avrupa güç dengeleri sebebiyle Osmanlı Devleti'nin yıkılışı yakındır ve bu yıkılış hilâfet dolayısıyla İslâm dünyasını derinden etkileyeceği için milyonlarca müslüman tebaya sahip İngiltere, ortaya çıkacak yeni tablonun oluşmasında çok aktif bir rol oynamak zorundadır. Her şeyden önce, hilâfet İstanbul'dan ayrılıp Mekke veya Kahire gibi bir Arap merkezine taşınacak ve yeni hilâfet artık bir siyasî kurum olmaktan çıkarak tamamen manevi bir hüviyete bürünecektir. Böyle bir gelişme ise II. Abdülhamid'in Pan-İslâmizm rüyasının sona ermesi olacaktır. Esasen Osmanlı Devleti'nin yıkılışıyla İngiltere'nin yapması gereken şey, gayet nettir: Artık siyasî ve askeri bir varlık olmaktan çıkacak olan hilâfet İngiltere'nin himayesi altına alınarak diğer devletlerden gelebilecek her türlü tehdide karşı korunmalıdır. İstanbul'da böyle bir garanti verebilmek mümkün değilken, denizlerde güçlü olan İngiltere'nin etrafı denizlerle çevrili olan Arap yarımadasında bu teminatı sağlaması mümkündür. Ayrıca hilâfetin nihai olarak döneceği yer olan Mekke'nin bir hac merkezi olması ve milyonlarca müslümanın her sene burada toplanması İngiltere'nin İslâm dünyasındaki itibanı artıracaktır. Aksi halde ise İngiltere'nin mevcut düşmanları müslümanları mütemadiyen İngiltere aleyhinde kışkırtıkları için Hindistan'ın güvenliği bile tehlikeye girebilecektir. Zira İslâm dünyasına yönelik bütün faaliyetlerde artık hilâfet en önemli silah haline gelmiştir. Aşikâr olduğu üzere, İslâm dünyası üzerinde hesapları olan Rusya, Almanya ve Hollanda gibi güçler hilâfeti kendi himayelerine almak istemektedir. Eğer hilâfet gibi önemli bir koz bu devletlerden herhangi birisinin eline geçerse durum şimdiki Pan-İslâmizm tehlikesinden daha vahim bir vaziyet arzedecek ve Hindistan'daki İngiliz varlığı tahammül edilemez hale gelecektir. Bu durumda İngiltere, mevcut ve muhtemel bütün tehditlere karşı ve kendi menfaatleri açısından bir an önce hilâfeti himayesi altına almak için faaliyete geçmelidir.⁴⁴

Blunt'ın yazılan raporları ve çalışmalarını bir bütün olarak değerlendirildiği zaman, onun hilâfet meselesine yaklaşımının iki sebebe dayandığı görülür: 1. Blunt bir Arap dostudur. 2. Blunt bir İngiliz vatandaşı olarak her İngiliz gibi İngiltere'nin menfaatlerini düşünmektedir. Arap dostu olan Blunt'a göre geçmişte yüksek bir medeniyete sahip olan Araplar'ın geri kalmalarının en büyük sorumlusu Osmanlı yönetimidir. Ancak İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile dostluğu devam ettiği müddetçe bu yönetim de devam edecektir. O halde İngiltere, Osmanlı devletine yönelik siyasetini yeniden değerlendirmelidir. Öte yandan artık İngiltere'nin kendisi de, milyonlarca müslüman

44 a.g.e., s. 188-214. Blunt bu andan sonra Hilâfet meselesinden ümidini büyük oranda kesmiş, fakat, "İslâm'da ıslah ve Arap aleminin ilerlemesi için çalışmalarla" ilgisini devam ettirmiştir. İngiltere'nin bölgedeki mevcut politikalarına da yoğun eleştiriler getirdiği için genellikle sömürgecilik aleyhtan olarak şöhret bulmuştur. 1880'lerin ortalarında (19 Ekim 1884) Sultan II. Abdülhamid'le görüşebilmek ve onu reformlar konusunda teşvik edebilmek ümidiyle İstanbul'a gitmiş, ancak orada bütün ısrarlarına rağmen Abdülhamid tarafından kabul edilmemiştir. Daha sonra bu konuda tekrar harekete geçen Blunt Sultan II. Abdülhamid'e bir mektup yazarak İslâm dünyasının önündeki meseleler, Osmanlılar'a düşen sorumluluklar ve hilâfet hakkında görüşlerini iletmiştir. Ancak Blunt, Abdülhamid'in kendisiyle görüşmeyi kabul etmeyişinin sebebinin kendisinin Urabi Paşa'yı desteklediği ve Arap hilâfeti taraftan olduğunun Sultan'a söylenmiş olduğunu belirtmektedir. W. S. Blunt, *Gordon at Khartum*, London 1911, s. 284, 286, 305, 309; E. Longford, *The Pilgrimage...*, s. 213-214.

tebeaya sahip olmak hasebiyle, aynı zamanda bir İslâm imparatorluğu haline geldiği için, İstanbul'daki halifeyi desteklemek yerine, kendi güvenliği için himayesi ve etkilenmesi daha kolay olan bir Arap halifesine yatırım yapması daha muvafık olacaktır. İşte Blunt'a göre asıl önemli olan -her iki gerekçeyle de ulaştığı- sonuç budur. Yeni hilâfet merkezinin Mısır, Suriye veya Mekke'de bulunması o kadar önemli değildir. Bu yüzden yukarıda da görüldüğü üzere Blunt hilâfet makamı olarak zaman zaman Kahire, Şam ve Mekke'den veya Medine'den bahsetmekte, fakat eninde sonunda bu kurumun Mekke'ye taşınacağını düşünmektedir.⁴⁵

Bu tartışmalar devam ederken İngiliz siyasi karar mercileri gerektiğinde kullanılabilecek bir silah olarak değerlendirilen Arap hilâfeti fikrini, mevcut şartlar altında ve daha geniş stratejik değerlendirmelerin ışığında, henüz uygulanabilecek olgunlukta bulmamış; Osmanlı düşmanlığı ile bilinen Başbakan Gladstone bile Rus tehdidinde karşı Osmanlılar'dan vazgeçememişti. Zira bu durumda hem Ruslar Avrupa'nın güvenliğini tehdit eder hem de İstanbul'a hakim olurlardı.⁴⁶ Bununla birlikte İngiltere açıkça bir Arap halifesi destekçisi görünmese de Osmanlı hilâfetinin daha fazla güçlenmesinden, hele Hindistan müslümanlarının bu şekilde kabul edilmesinden ciddi olarak rahatsızlık duymaya başlamıştı. Bu yıllarda İstanbul'da çıkan ve Hindistan'a yönelik yayın yapan *Peyk-i İslâm* adında bir gazetenin Sultan Abdülhamid'den "Halife-i Hind" olarak bahsetmesi çok geçmeden İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ciddi bir diplomatik kriz haline gelmiş ve uzun süre en yüksek devlet adamlarını meşgul edecek boyutlara ulaşmıştı. Yine bu sıralarda İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi (1882), ister istemez İngilizler'i Araplarla alakalı hususlarla daha yakından ilgilenmeye zorladı. Fakat bu işgalden kısa bir süre sonra İngilizler son derece girift bir mesele ile karşı karşıya kaldıklarını düşünmeye başladılar. Diğer Avrupa devletlerinin baskısı nedeniyle ne Mısır'ı ilhak edebiliyorlar ne de Mısır'dan çıkabiliyorlardı. İlerleyen yıllarda ortaya çıkan bir başka gerçek de Mısır halkının kendilerini Osmanlı'dan ayrı görmedikleri ve bunları Osmanlı Devleti'nden ayırmanın çok zor olduğu idi. Bir başka deyişle İngilizler burada kendi kontrollerinde bağımsız bir Arap devleti kurdurtmalarının da mümkün olmadığını anladılar.⁴⁷

Esasen İngilizler ta başından Mısır hakkındaki düşüncelerini Sultan II. Abdülhamid'e hissettirerek onun hassasiyetinin derecesini öğrenmek istemişlerdi. Söz gelişti Mısır krizi devam ederken muhtemel tedbirler hakkında II. Abdülhamid'le görüşmekte olan İngiliz Büyükelçiliği tercümanı Sandison, İngiltere'de etkili gazetelerden bir kısmının Mısır'da bağımsız bir hükümet kurulması yönünde baskı yaptığını ve eğer bu gerçekleşirse "Kahire'de muhalif bir halifenin Majesteleri için pek de uygun

45 Blunt'ın basında yer alan bu görüşleri, tıpkı 1877'de olduğu gibi, Osmanlı hilâfetinin devamından yana tavır koyanlardan hemen karşılık gördü. Meselâ Badger, *Times* gazetesindeki yazısında, Blunt ve onun gibi düşününleri hayalperestlik ve saçmalıklarla itham etmiştir. bk. *The Times*, 26 November 1881. Keza bk. *Şemsu'l-Ahbar*, 2 Ocak 1882, L/R/5/104/ IOR.

46 M. S. Anderson, *The Eastern Question*, The Macmillan Press, London 1966, s. 224.

47 D. W. R. Bahlman, *The Diary of Sir Edward Walter Hamilton 1880-1885*, Oxford 1972, II, 602-603. Gladstone'dan mektup, 26 Nisan 1884; David Steel, "Britain and Egypt 1882-1914, The Containment of Islamic Nationalism", *Imperialism and Nationalism in the Middle East, The Anglo-Egyptian Experience 1882-1982* (ed. K. Wilson), London 1983, s. 4-6.

olmayacağını" ifade etmişti.⁴⁸ Şüphesiz Sandison bunu söylerken, aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'i Mısır meselesinde İngiltere paralelinde davranmaya doğru yönlendirmeyi hedefliyordu. Her ne kadar İngiltere, Mısır'a Osmanlı Devleti adına girdiğini söylüyorsa da bir Osmanlı toprağının İngilizlerce işgal edilmesi, hem Sultan II. Abdülhamid'in Arap halifesi ihdasıyla ilgili şüphelerini iyice tahrik etmiş hem de öteden beri hilâfet meselesiyle ilgilenmekte olan kişileri tekrar harekete geçirmişti. Dolayısıyla İngiliz basınında hilâfetle ilgili tartışmalar tekrar başladı. Meselâ, Aralık 1883'te *Contemporary Review*'de çıkan imzasız bir yazı çok radikal ifadeler içeriyordu. Osmanlı meselelerinde bilgili olduğu anlaşılan ve muhtemelen de Osmanlı topraklarında görev yapan bir İngiliz'in yazdığı makale, hilâfeti yine tarihi ve dini açıdan değerlendirdikten sonra İngiltere'nin kırk milyon müslüman nüfusa sahip olan bir ülke olarak, hilâfetle ilgilenmesinin hayati bir önem taşıdığını ve kendi çıkarları açısından bu kurumun Osmanlılar'da mı yoksa Araplar da mı olması gerektiği hususunda çok dikkatli düşünmesi gerektiğini söylüyordu. Yazara göre İngiltere, Osmanlı Sultanı ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu müddetçe hilâfet odaklı bir tehditle karşılaşmayabilirdi. Fakat bunun aksi durumunda ne olacaktı? Her şeye rağmen en doğrusu:

Osmanlılar'ın bu şüpheli makam ve unvandan vazgeçerek onu gerçek sahiplerine iade etmeleri idi. Bu durum Osmanlılar'ın kendileri için de iyi olacağı gibi ne müslümanların imanını zayıflatır ne de onların gayretlerini köreltirdi.⁴⁹

Ancak tahmin edileceği üzere çok geçmeden bu tür yaklaşımlara cevaplar gelmekte gecikmedi. Meselâ, *Times*'in 2 Ocak 1884 tarihli nüshasında W. Leitner imzasıyla yer alan yazı sert bir üslup taşıyor ve konunun sık sık gündeme getirilmesinden İngiliz hükümetini sorumlu tutarak bunların çok tehlikeli sonuçlar doğurabileceğine işaret ediyordu. İfadelerinden uzun süre Osmanlı topraklarında bulunduğu anlaşılan Leitner'e göre söz konusu tartışmalar İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda yön değiştirmektedir. Eğer İngiltere'nin politikası Osmanlı halifesinin müslümanlar arasındaki itibarının küçültülmesini gerektiriyorsa, bazı kimseler Kureyş soyundan olmadıkları itirazıyla hemen Osmanlı halifesinin meşruiyetini sorgulamaktadır. Halbuki Kureyşlilik şartının hilâfet için gerekli olup olmadığı hakkındaki rivayetler çelişkilidir. Bu şarttan dolayı şerifin halife olmasını kabul etsek bile şerif hilâfetin bir diğer ve önemli şartı olan askerî-siyasî güçten yoksundur. Kaldı ki İslâm dünyasının mutabakatı da yoktur. Buna mukabil, Osmanlı Sultanı hem düzenli bir orduya sahip hem de bütün müslümanların saygınlığını kazanmış ve biatını almıştır. Kısacası Osmanlı sultanı, her şeye rağmen, fiilî halifedir.⁵⁰

48 Dufferin'den Granville'e 3 Temmuz 1882, FO, 78/3387.

49 "Pan-Islam and the Caliphate", December 1883. Bu doğrultuda başka örnekler için bk. C. C. Macrae, "Pan-Islamism and the Caliphate [Give the Caliphate to Sherif of Mecca]", *Contemporary Review*, Jan. 1883; A. M. Fairbourn, "The Primitive Policy of Islam", *Contemporary Review*, Dec. 1882.

50 *The Times*, 2 Ocak 1884. Bu mektup yayımlandığı zaman ciddi yankılar doğurmuş, hatta Sultan Abdülhamid bile yazara, Londra Büyükelçisi Musurus Paşa vasıtasıyla, teşekkürlerini iletmiştir. O. W. Leitner "The Khalifa Question and the Sultan of Turkey", *The Imperial and Asiatic Quarterly Review*, 3rd Series V.1 no 12, Jan-Apr. 1892.

1880’lerin ortalarına gelindiğinde henüz Mısır’ın Sultan II. Abdülhamid’in halifelik itibarına vurduğu darbenin izleri silinmemişken, bu defa Sudan ve Mehdi meselesi ortaya çıktı. İngilizler’in Sudan’a yönelmeleri ve Sudan’da Mehdi Muhammed Ahmed’in çok başarılı bir direnişle İngilizler’i zor durumda bırakması, ortaya yeni bir durum çıkardı. Sudan işine pek bulaşmak istemeyen İngiltere hukuken Mısır hidivliğine bağlı olan bu meselenin çözümünü Osmanlı idaresine havale etmek istiyordu. Ancak Sultan II. Abdülhamid’in de bu işe pek gönüllü olmayışı, İngilizler’i tahrik etti ve 1885 Şubatı’nda iş tehdit boyutlarına kadar götürüldü. Tehdit unsuru ise, II. Abdülhamid’in ‘yumuşak karnı’ telakki edilen hilâfet unvanı idi:

Eğer Osmanlı Devleti yardımcı olmaz ve Sudan’a asker gönderilmez ise İngiltere, Arap kabileler ile siyasi ittifaklar içerisine girebilir ki bunlar Sultan’ın iyiliğine olmayabilir.⁵¹

1890’lara gelindiğinde siyasi durum daha da değişti ve gittikçe Almanya’ya yaklaşan Osmanlı Devleti’ne karşı Fransa ve Rusya ile bir cephe arayışlarına giren İngiltere’nin dış siyasetinde Osmanlı aleyhtarlığı belirgin olarak ortaya çıktı. Ancak bu zamanda Rusya’nın geleneksel olan İstanbul ve Boğazlar’ı ele geçirmek arzusu tekrar canlanmış ve güçlü donanmasıyla İstanbul’a yöneleceğinin işaretleri sezilir olmuştu. Bu durumda Boğazlar’ı geçerek Akdeniz’e açılan Rus donanmasının, İngiltere’nin Mısır’daki, dolayısıyla Hindistan’daki güvenliğini de tehdit etmesi gündeme gelebilirdi. Bu ihtimallere karşı, İngiltere’de Basra Körfezi veya Kızıldeniz’de başka bir yeri daha ele geçirme hesapları yapılmaya başlandı. Üzerinde en çok konuşulan yer de Cidde idi. Cidde’nin bir başka önemli hususiyeti de İslâm’ın mukaddes şehirlerine çok yakın olmasıydı. Bu bakımdan Osmanlılar’ın hilâfet konusundaki hassasiyetini de değerlendiren İngiliz siyasi karar mercileri, Mısır’ın diğer Avrupa devletlerinin baskısı ve halkından kaynaklanan sebepler yüzünden devre dışı kalmasıyla, Cidde’nin Sultan II. Abdülhamid’e karşı tehdit unsuru olarak kullanılabilen en uygun merkezlerden biri olduğunu düşünüyorlardı. 1890’ların ilk yıllarında İngiltere Başbakanı olan Salisbury’e göre:

Arabistan, Sultan’ın rüyalarındaki dehşettir ve onun zırhının eklem yeridir [en zayıf noktadır]. Çünkü bir gün muhalif bir “emirü’l-müminin”in çıkacağı yer Arabistan’dır ve bu ihtimal Sultan’ı kahreden ve ona dehşet veren bir ihtimaldir.⁵²

Cidde, gerçekten 1890’ların ortalarında Sultan II. Abdülhamid’e karşı bir tehdit unsuru olarak kullanılacaktır. Bu dönemde Osmanlı Devleti’ne karşı değişmekte olan İngiliz politikasının yanı sıra İngiltere’deki kamuoyunu Osmanlılar aleyhine yönlendirecek Ermeni ve Girit meseleleri de ortaya çıkmış, özellikle Ermeni olaylarının yoğunlaştığı zamanlarda bir aralık basın, tiyatro ve diğer haberleşme vasıtaları İslâm ve Osmanlılar’la ilgili her şeyi “fanatik, zalim ve vahşi” olarak niteler hale gelmişlerdi.

51 F. A. K. Yaseme, *Ottoman Diplomacy*, ISIS Press, İstanbul 1996, s. 113-118. Buna rağmen Sultan II. Abdülhamid tavrını değiştirmemiştir.

52 Salisbury’dan White’a 9 Aralık 1891, K. Wilson, “Constantinople or Cairo; Lord Salisbury and the Partition of the Ottoman Empire 1886-1897”, *Imperialism and Nationalism in the Middle East*, London 1993, s. 45, dn. 75.

Bu salgından Osmanlı halifesi de kurtulamamış ve Sultan II. Abdülhamid'den 'lanetli' veya 'Kızıl Sultan' olarak bahsedilmeye başlanmıştı.⁵³

Diğer taraftan, Sultan II. Abdülhamid, Ermeni reformları ile ilgili olarak başta İngiltere olmak üzere, Avrupa devletleri tarafından şiddetli bir baskı altında tutulmasına rağmen, buna razı olmanın bölünmeye yol açacağı düşüncesiyle bir oyalama içerisine girmişti. Bu durumda Ermeni reformlarının bir an önce uygulanması yönünde II. Abdülhamid'i zorlamak için bir askeri güç gösterisi gerektiğine inanan Salisbury, önce İngiliz donanmasını İstanbul önlerine göndermeyi düşünmüş; fakat tek başına İngiltere'nin bu işi yapmasının mümkün olmadığını anlayınca,⁵⁴ bu defa Cidde üzerinde durmuş ve mecbur kalırsa Cidde'ye çıkılacağını belirtmiştir. Salisbury bu tercihini izah ederken, daha önce ifade ettiği gibi, Cidde'nin II. Abdülhamid'in siyasetindeki en hassas nokta ve Padişah'ın uykusunu kaçırarak tek şeyin Arabistan veya ona yakın bir yerde bir tehditle karşılaşması ihtimali olduğunu ifade etmiştir. Bu durumun II. Abdülhamid'e hissettirilmesini büyükelçisinden isteyen Salisbury'ye göre, Cidde'nin işgal edilmesi Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecini de başlatabilirdi.⁵⁵ Artık İngiltere, Osmanlı Devleti veya Arabistan arasındaki tercihini daha da netleştiriyordu. Eğer Şark Meselesi'nin halledilmesi için Avrupa devletleri arasında bir mutabakat sağlanabilirse, İngiliz Dışişleri'nin formülü belirginleşmekteydi; İstanbul ve Boğazlar'ın Rusya'nın payına düşmesi durumunda İngiltere'yi ancak Arabistan'ın kontrolünü ele geçirmek tazmin edebilirdi. Bu da tabiatıyla hilâfetin Arabistan'a nakli meselesini gündeme getirecekti.⁵⁶

İngiliz siyasetindeki bu politika alternatifleri değerlendirilirken, buna paralel olarak, tıpkı Leitner'in ifade ettiği üzere, Osmanlı halifesi aleyhine yoğun bir yayın faaliyetinin tekrar başladığı ve artık bazı akademisyenlerin de bu faaliyetler içerisinde buldukları görülmeye başlandı. Meselâ, Sir William Muir (1819-1905), 1890'da yayımlanan hilâfet hakkındaki tanınmış kitabının, Osmanlı dönemini inceleme sınırları dışında tutmasına rağmen, sonuç bölümünde gayet net bir şekilde Osmanlılar'ın hilâfet iddiasında bulunamayacaklarını ifade etmiştir. "Eğer başka hiçbir engel olmasa bile damarlarındaki Tatar kanı onların bu iddiasını çürütür... Osmanlı hilâfeti hayalden başka bir şey değildir."⁵⁷ Fakat asıl şiddetli olarak ve yer yer taciz edici ifadelerle

53 L. Alder Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, London 1979, s. 362; W. L. Langer, *Diplomacy of Imperialism*, N. York 1956, s. 326-328. Bu dönemde Osmanlı hilâfeti aleyhine Hind-İngiliz basınında da yoğun gayretler olduğu Bombay Başşehbenderliği'nden gelen bir tahrirattan anlaşılmaktadır. Y. A. Hus. 323/84, 9. 10. 1312, BOA. Tahrirattaki ifadeye göre "Gladston'un Ermeniler hakkındaki nutk-i malumu muhteviyatını tezkib ve Ermeniler'in Londra ve Kalküta'da mevcut komiteleri tarafından edilen mütalaalarda Hükümet-i Seniyye'ye isnad olunan zulümü...terdid zımında teşebbüsat ve tedabir-i maruzadan muhassıl semere-i hasene olmak üzere Kalküta ve Lahor ve Delhi Cemiyet-i İslamları tarafından camilerde cemiyetler teşekkül edilerek İngilizler'in Devlet-i Aliyye-yi Osmaniyye ile takviye-i münasebet ve rabıtaya vesile olacak ahval ve harekete suluki lüzumuna ve cümle müminin'in Hilâfet-i Kibriya'ya itaat ve inkiyadı dinen ve diyaneten mecburiyeti bahis ve beyan edilmiştir."

54 Çünkü Sultan bu tehdide kanmayacağı gibi Rusya'ya da İstanbul'a çıkmak için bir bahane verilmiş olabilmirdi. K. Wilson, "Constantinople or Cairo...", s. 40-41.

55 Salisbury'den Currie'ye 27 Ağustos 1895, K. Wilson, "Constantinople or Cairo...", s. 41.

56 FO, 371/2138; L/PS/10/558, no. 4051, *JOR*. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sırasında değerlendirilen bu anlayış İstanbul'un Ruslara verilmesi kabul edildikten sonra uygulamaya konulmuştur.

57 W. Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline and Fall*, London 1891, s. 590. Uzun süre Hindistan hükümetinde çalıştıktan sonra 1902-1907 arasında Edinburgh Üniversitesi rektörlüğü yapmıştır. İslâmiyet hakkındaki katkı görüşleriyle dikkat çekmiştir.

Osmanlı halifelerine yüklenen kişi, Malkolm Mac Coll adlı bir hıristiyan din adamıdır.⁵⁸ 1870'lerden itibaren Osmanlılar ve İslâmîyet aleyhinde yazılarıyla dikkat çeken Mac Coll, 1890'ların ortasında yayımladığı bir kitap ve buna ilaveten değişik gazete ve dergilerdeki yazılarıyla belki de o dönemdeki en ateşli muhaliflerden birisidir. Onun da halifelik için adayı Mekke emiridir. Osmanlılar, hilâfeti devraldıkları iddialarıyla, İslâm'dan sapmışlardır. Zira hilâfet transfer edilebilen bir kurum olmadığı gibi halife de seçimle belirlenmelidir ve halifenin nesebi Kureyş kabilesine dayanmalıdır. O halde Osmanlı Sultanları bu mânâda hiçbir zaman gerçek halife olamazlar. Bununla birlikte bazen halife olarak anılmaları ise tarihte herhangi bir müslüman sultanın kendi topraklarında bu unvanı taşımış olması gibidir. MacColl ayrıca Osmanlı sultanının İslâm dünyasında halife olarak tanındığı iddialarını da reddetmekte ve eğer Hindistan'ın birkaç camiindeki cuma hutbelerinde onun adına dua ediliyorsa, bu genele teşmil edilemez, diyerek İngiliz-Hindistan hükümetinin buna müsaade etmemesi gerektiğini belirtmektedir. Son olarak MacColl, Osmanlı Devleti'nde en yüksek dinî makamın şeyhülislâmlık olduğunu söyleyip eğer sultan gerçek bir halife olsaydı şeyhülislâmın fetvasına ihtiyaç duymadan işlerini yürütür ve en yüksek dinî makamda kendisi bulunurdu, diyerek iddiasını desteklemek istemiştir.⁵⁹

The Nineteenth Century adlı dergide yayımlanan "Is the Sultan of Turkey the True Caliph of Islam?" başlıklı bir başka, fakat daha ustaca kaleme alınmış aleyhte bir yazı, H. Antony Salmone imzasını taşımaktadır. Usulü itibarıyla zaman zaman bir İngiliz tarafından kaleme alındığı izlenimini veren bu makalenin yazarı, gerçekte Suriye asıllı bir hıristiyan Arap olup Londra'da yayıncılıkla uğraşan ve Jön Türkler'le yakın irtibatı olan Habib Antony Salmone'dur. Salmone'ye göre İslâm, Osmanlı sultanı ve Osmanlı Devleti'nin mevcudiyeti için çok önemlidir. Halifenin her türlü saldırısına açık bulunan İstanbul'da ikamet etmesi hilâfet makamı için büyük tehlikedir. Fakat, eğer Osmanlı hanedanı çökerse, müslümanlar başka yerde, başka bir İslâm devleti kurabilirler. Esasen hilâfetin artık Osmanlı hanedanının elinde devam etmeyeceğine dair birçok işaretler vardır. Hindistanlı bazı müslüman aydınlar, Osmanlı sultanı, İslâm'ın halifesi olduğu için onun idaresinin kusurları abartılmamalı ve müslümanların hassasiyetleri zedelenmemeli diyerek II. Abdülhamid'i korumak istemektedir. Halbuki acaba II. Abdülhamid gerçek bir halife olmanın şartlarını taşımakta mıdır? Elbette değildir. İslâm kaynakları hilâfetin şartlarını ortaya koyarken müslümanların icmasını

58 Edinburgh ve Napoli Üniversitesi'nde eğitim gördükten sonra, İngiltere'nin bir çok kilisesinde başpapaz olarak çalışmış; İslâm, İslâm medeniyeti ve Osmanlılar hakkında son derece katı görüşleriyle tanınmış, 1907'de ölmüştür.

59 MacColl'ın kitabının adı, "The Sultan and the Powers"dır. Yukarıdaki görüşleri için bk. "The Muslims of India and the Sultan", *The Contemporary Review*, Jan-April 1897, V. 77, 290-294. MacColl'ın İslâm ve Osmanlılar'a saldırılarını tepkilere sebep olmuş ve ona cevaplar yazılmıştır. Bunlardan bazılarının için, *The Nineteenth Century* dergisinin editörü J. Knowles ve MacColl arasındaki yazışma metinleri özet olarak muhtevayı yansıtmaktadır, "MacColl on Islam", *Nineteenth Century*, CCXXVI, 1895, s. 1075-1082). Müslümanlardan tepki için bk. A. Ali, "Islam and Its Critics", *Nineteenth Century*, CCXXIII, Sept. 1895, 361-380. Amir Ali, "Islam and Canon MacColl", *Nineteenth Century*, Nov. 1895, CCXXIV, 778-785. MacColl'ın Osmanlı hilâfeti aleyhindeki daha sonra yazdığı yazılarına bir örnek de 18 Ağustos ve 7 Eylül 1906 tarihlerinde *Times* gazetesine "The Khalifate" başlığı ile gönderdiği mektuplarıdır, bk. *The Times*, 28 Ağustos, 15 Eylül 1906. C. E. Farah, "Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate", *Der Islam*, &&, 2, 1989, s. 265-266.

ve Kureyş soyundan olması gerektiğini açıkça belirtmektedir. Kaldı ki Araplar, Türkler'i daima yabancı olarak görmüşler ve hiçbir zaman Osmanlı yönetimine ısınmamışlardır. Bu durumda Araplar'ın Osmanlı sultanlarını halife olarak tanımış olmaları nasıl mümkün olur?⁶⁰

Bu ve benzeri iddialar ve suçlamalara karşı basında verilen cevaplar arasında dikkati çekenlerden birisi, yine Leitner'in "*The Khalifa Question and the Sultan of Turkey*" başlığını taşıyan yazıdır. Leitner, tıpkı 1884'te olduğu gibi, İngiliz hükümetini suçlamakta ve bu tür tartışmaların hükümetin teşvikiyle yoğunlaştığına dikkat çekmektedir. Ona göre İngiltere, Osmanlı Sultanı'na karşı "histerik ve çelişkili bir tavır içerisindedir." Halbuki hilâfet meselesini tartışmak için İslâm'ı bilmek ve Arapça'ya vakıf olmak lazımdır. Buna rağmen 'devlet adamlarımız' arasında, basında bu meseleyi tartışanlardan kaç kişi bu yetkinliğe sahiptir? Bu mesele hakkında görülen karışıklığın yegâne sebebi hıristiyan devlet adamlarının Osmanlı sultanının dünya müslümanları üzerindeki dinî etkinliği konusundaki cehaletleridir. Eğer böyle devam ederse İngiltere bir tehlikeyle karşı karşıya gelecektir ve İslâm dünyasındaki etkinliğini Fransa veya Rusya'ya kaptıracaktır.⁶¹

İslâm ve Osmanlılar'ı savunmada dikkat çeken bir başka makale de Hindistan asıllı Rafiuddin Ahmed tarafından yazılmıştır. Ahmed, İngiliz basınında görülen İslâm ve Abdülhamid aleyhindeki kampanyanın beklenildiği gibi İngiliz çıkarlarına hizmet etmeyeceğini, aksine bütün dünya müslümanlarını İngiltere'den uzaklaştıracağını belirterek, bu konuda yazan gazeteci ve devlet adamlarını uarmaktadır.

İngiltere'de İslâm ve halife aleyhinde başlatılan amansız mücadele, İslâm dünyasında yankısını bulacak ve müslümanlar bunun kendi inançlarına karşı girişilmiş bir haçlı kampanyası olduğunu düşüneceklerdir.⁶²

Bu tür gelişmelerin umulanın aksine II. Abdülhamid'in şöhretini de arttıracaklarını savunan Ahmed, son olarak İngiltere, geleneksel rakibi Rusya ile geleneksel dostu Osmanlı Devleti arasında tercihini yapmalı ve Sultan'a reformlarında yardımcı olmalıdır, diyordu. Esasen bu çeşit savunmaya yönelik ifadelerin İngilizce yazan Osmanlılar da dahil olmak üzere müslüman yazarlarca sık sık tekrar edildiği görülmektedir.⁶³

60 H. A. Salmone Londra'da, *The Eastern and Western Review* adlı bir dergi neşretmekteydi. Aynı tarihlerde *Ziyaü'l-hakâyık* adlı bir Arapça dergi çıkartıp bununla ilgili olarak Osmanlılar'la pazarlığa giriştiği de anlaşılmaktadır. Bk. Yıldız Parekende, 22 Ş. 1309 no: 1197/2, 4, L 1309, no: 1952; YEE, 18/75-4/75-4/51, BOA, Ş. Hanioglu, *Bir Siyasî Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim yayınları, İstanbul 1985, s. 105. Salmone'nin bu ve bundan önceki makaleleri esasen Sultan II. Abdülhamid'in şahsına yönelik ithamlar ihtiva etmekte ve Genç Türkler'in muhalefet esaslarıyla paralel suçlamalarda bulunmaktadır. *Nineteenth Century*, XXXIX, No. CCXXVII, Jan. 1896, s. 172-180. Meselâ bkz. "The Real Rulers of Turkey", *Nineteenth Century*, CCXIX, May 1895, s. 719-733.

61 *The Imperial and Asiatic Quarterly Review*, 3rd Series, v. I, no. 1. 2, Jan Apr. 1896, s. 65-74.

62 Rafiuddin Ahmad, "A Moslem View of the Pan-Islamic Revival", *Nineteenth Century*, V. XLII, Oct. 1897, s. 517-526. Ahmed 1895'de yazdığı "How the Sultan Can Save His Empire?" adlı bir makale ile Osmanlı Devleti'nin reform çabalarına Avrupa'nın destek olması gerektiğini söylüyor ve İslâm dünyasının, bir İslâm halifesinin hıristiyan devletler tarafından sıkıştırılmasını kabul etmeyeceğini hatırlatıyordu. "*Nineteenth Century*, CCXXVI, Dec. 1895, s. 1009-1013. Aynı minvalde dikkat çeken ve müslümanların hassasiyetlerine saygı gösterilmesini isteyen, aksi halde doğabilecek kötü sonuçlardan İngiliz devlet adamlarının sorumlu olacağını belirten uzun bir yazı için bk. Ghulam-us-Saqlain, "The Mussalmans of India and the Armenian Question", *The Nineteenth Century*, CCXX, 926-939.

63 Bu alandaki zengin örneklerden meselâ Ahmed Rıza Bey'in "The Caliph and His Duties" başlıklı makalesi tamamen bu konuda İngilizleri bilgilendirmeye yöneliktir ve hilâfete yönelik düşmanlığın istenmeyen

1890'larda İngiliz kamuoyunda görülen hilâfet ve II. Abdülhamid aleyhtarlığına katılanlar arasında özellikle bu yıllarda Abdülhamid'e karşı muhalefeti yoğunlaştıran Jön Türkler'in, genel olarak Osmanlı hilâfetine inanmalarına rağmen, II. Abdülhamid'in bu unvana layık olmadığı şeklindeki propagandalarnı da saymak gerekir.⁶⁴

Sultan II. Abdülhamid'e muhalif grupların gerek Avrupa'da çıkardıkları gazetelerle⁶⁵ gerekse yayımladıkları makale ve bildirilerle⁶⁶ Padişah'ı neredeyse İslâm ve insanlık dışı ilan edecek kadar sertleşen ifadelerle sürdürdükleri bu çeşit faaliyetlerinin zaten 'Pan-İslâmizm tehlikesi'yle yönlendirilmiş olan İngiliz kamuoyunu daha da tahrik etmesi mukadderdi.⁶⁷ Meselâ bu amaçla yayın yapan *Hilâfet* gazetesi Hindistan müslümanlarını rencide etmiş ve Hindistan'dan gönderilen okuyucu mektupları bu durumu tenkit etmiştir.⁶⁸

Son olarak 1897'lerde İngiltere'nin Hindistan'ın, Kuzeybatı Serhat Eyaletinde, büyük bir ayaklanma ile karşı karşıya kalıp çok sıkıntılı günler yaşaması, bu ayaklanmanın Sultan II. Abdülhamid tarafından teşvik, hatta yönlendirildiği iddialarını

---

sonuçlara götüreceğine işaret etmektedir. "Doğu, Batı için ebedi bir sırdır. Bütün söylenenler Binbir Gece Masalları'ndan arta kalan esrarengiz... atmosfer ve harem ile ilgilidir. Tabiatıyla insanoğlu bilinmeyene ilgi duyar. Batılılar için sultan Bütüm güce sahip, tebasının malı ve canı üzerinde mutlak söz sahibi ve sınırsız otorite ile donanmış bir çeşit Romalı diktatör gibidir. Böyle gerçek dışı algılamadan çıkarılan tek kişi şimdiki sultandır." A. Rıza bundan sonra bir Osmanlı gözüyle İslâm'da hilâfet ve gerçek halifenin nasıl olması gerektiği hususlarını değerlendirir. *Contemporary Review*, vol. LXX, 1896, s. 206-209.

- 64 Sultan II. Abdülhamid bu hususta Jön Türkler'i açıkça suçlayarak onların hilâfet konusunda İngiliz politikasına hizmet ettiklerini söyler: "Yalnız şurasına teessüf olunur ki, bizim bazı Jön Türk denilen çapkın bozuntusu herifler, el ve ayaklarıyla İngilizler'in şu maksatlarını güçlendirmek için gece gündüz çalışarak böylesine bir kötülüğü fiile çıkarmaya çabalamaktadırlar." "Tercüman-ı Hakikat sahibi Ahmet Mithat Efendi'ye yazılmış Muhtıra-ı seniyye", YEE, 9 2638/72-4, M. Hocaoğlu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları*, s. 126.
- 65 Jön Türkler, İngiliz gazetelerine verdikleri beyanatlardan başka, bizzat İngilizce nüshasını da çıkardıkları *Osmanlı* gibi bazı gazetelerde II. Abdülhamid aleyhinde çok sert yazılar yazıyorlardı. İngiltere'de Londra ve Folkestone'da basılan Osmanlı gazetesi özellikle Abdülhamid'in şer'an halife olamayacağına dair yayımladığı fetvalarla dikkat çekiyordu. Meselâ, "Zeyd, şurb-ı hamn ibane etse ve tesettür-i nisvan-ı İslâmiyyeyi selb etse ve beytülmâl-i müsliminin kendi huzuzatı uğurunda itlaf etse ve müsliminin alay-ı gazasından ma'dut olan bir kısım-ı mühimmi ki, donanmadır, evhamına tab'an mahvetse ve hürriyet-i ahran esarete kalbette, hilâfetten hal'i vacib olur mu? El cevab: Olur." Ketebehü el-Müftüyyü'l-Müslimin. *Osmanlı*, No. 58, 15 Nisan 1900. Benzer Fetvalar için bkz. *Osmanlı*, no 75, 1 Kanun-ı sani 1901; No.82, 15 Nisan 1901; No. 96, 15 Teşrin-i Sani, 1901. Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasi Hayatına Etkileri*, Kitabevi, İstanbul 1995, s. 183, 206-207; Ş. Hanioglu, *Bir Siyasi Örgüt...*, s. 623, dn. 67. Keza bu tür gazetelerin İngiltere'de gördüğü ilgi için bk. s. 98, 109.
- 66 Söz konusu bildirilerden yapılacak bir kaç alıntı hangi temaların işlendiği hakkında fikir vermeye yeterlidir: "...dest-i hunrizini ta kalbimize sokmaya hazırlanan zalim ve gaddar Abdülhamid'in devr-i hükümetindeki mel'anet ve mefsedetin derecesini tayin etmekten aciziz...Abdülhamid gibi mühin-i din ve millet bir hükümdar hiç işidilmemiştir; bu derece denaat, bu kadar ihanet hiçbir ferdde görülmemiştir! ...İşte bunca mezaalimi, bu kadar ihaneti bile bile yapan nâhak yere halife diye takdis ettiğimiz alçak Abdülhamid'dir... İblis! Allah'ı tanımayan, Hz. Muhammed (sav) Efendimizi tahkir eden, sevgili vatanımızı Moskof'a satan, namaz kılmayan, oruç tutmayan böyle dinsiz bir padişahu muhafazada hâlâ sebat edecek misiniz? ...Silahınızı zalimlere, Abdülhamid'e doğru çevirtiniz..." "Dinimizce Abdülhamid padişah ve halife değildir. İnanmayanlar kitap ve sünnete baksınlar... Kalkınız, o şeytan yaradılışındaki düzme halifeyi de yardıklarını da paralayınız..." Ş. Hanioglu, *Bir Siyasi Örgüt...*, s. 457-461, 553-555, 619-629.
- 67 Jön Türkler'in İngiltere'yi Osmanlı devletine müdahaleye davet tarzında faaliyetleri hakkında bk. Ş. Hanioglu, *Bir Siyasi Örgüt...*, s. 93, 94, 115, (dn.196), 127, (dn. 256), 129, 130.
- 68 6 Ekim 1899'da Londra'da "Türk-Arap Cemiyeti" tarafından yayımlanmaya başlayan Hilâfet gazetesi Türkçe ve Arapça olarak 20 Ağustos 1903'e kadar devam etmiştir. Gazete "Hilâfet-i Osmaniyye'nin devam ve hıfzı" gayesini gütmekle birlikte Sultan II. Abdülhamid'e şiddetli hücumlarda bulunuyordu. Gazetenin otuz üç sayısı British Museum'da mevcuttur. C. Orhan Tütingil, *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1876-1967)*, Belge yayınları, İstanbul 1985, s. 84-87.

gündeme getirmiş,⁶⁹ dolayısıyla bir taraftan II. Abdülhamid'e siyasi baskı yapılırken diğer taraftan da İslâm dünyasında onu yıpratmaya yönelik çalışmaların bir parçası olarak hilâfet meselesi tekrar ortaya sürülmüştür.⁷⁰

XX. yüzyılın başlarında İngiltere'deki hilâfet tartışmalarında artık bir durgunluk dönemi başlamıştır. Konu hakkındaki farklı teorik yaklaşımlara rağmen ortaya çıkan bir gerçek vardır: O da artık Sultan II. Abdülhamid'in İslâm dünyasının hemen her tarafında zamanın halifesi olarak tanınmış olmasıdır. Nitekim bu durumun farkında olan İngiliz dış politikasının etkin isimlerinden Lord Cromer (1841-1917) ve Alfred Lyall "Sultan'ın hilâfet iddiasının geçerliliği meselesinin tartışma konusu yapılmaması" taraftandılar.⁷¹

Bu yönde diğer önemli bir gösterge de 1906 sonlarında aralarında W. Chirol, T. W. Arnold ve General T. Gordon gibi gazeteci, ilim adamı ve askerlerin de bulunduğu etkili kişilerin katılımıyla gerçekleşen *Central Asian Society* Kongresi'nde ortaya çıkan görüştür. Buna göre Sultan II. Abdülhamid'in İslâm dünyasına kendisini bir halife olarak kabul ettirdiği bir gerçektir. "İngiltere artık Osmanlı Devleti'ne ve hilâfete yönelik menfi yaklaşımlar içinde bulunmak yerine, Sultan ve Osmanlı devleti İngiltere'ye karşı apaçık bir düşmanlık sergilemedikçe, Sultanın dinî ve siyasi otoritesini desteklemeli ve saygı duymalıdır."⁷² Bu tür yaklaşımların siyasi karar mercileri tarafından da benimsendiği ve özellikle Doksan Üç Harbi'nden sonra resmi belgelerinde Sultan II. Abdülhamid'den halife olarak bahsetmek istemeyen İngilizler'in artık bu durumu kabullendikleri görülmektedir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın 1906'ya ait Türkiye hakkındaki yıllık raporunda şu ifadeler yer almaktadır:

Osmanlı Sultanı bir halife olarak sünni İslâm dünyasının manevi lideridir... Osmanlı sultanlarının...hilâfet iddiası uydurma ve gerçek dışı olmasına rağmen, onların bir halife olarak unvanları sadece kendi tebeaları olan sünni müslümanlarca değil Hindistan, Arabistan ve Afrika'daki diğer müslümanlarca da kabul görmüştür. İslâm'ın mukaddes bölgelerine hakim olmak ile Peygamber'in kılıcı ve hırkası da dahil mukaddes emanetlerine sahip bulunmak Peygamber'in halifesi olabilmek için yeterli kabul edilmiş görünüyör.⁷³

69 Bu bölgedeki idari yapı değişikliklerine karşı tepki olarak ortaya çıkan ve İngilizler'i ciddi mânâda sıkıntıya sokan ayaklanma, Osmanlılar'ın Yunan savaşı akabinde gelişince, İngilizler II. Abdülhamid'in savaş sonunda Yunanistan'ı destekleyen İngiltere'den intikam almak için bu ayaklanmayı teşvik ettiğini düşünmüşlerdi. FD, Sec. Oct. 1897, no. 416-436, NAI.

70 Bu konu ile ilgili olarak İngilizlerden gelen baskılar Sultan II. Abdülhamid'i ciddi olarak sıkıntıya sokmuş ve ayaklanma ile hiçbir ilgisinin olmadığına dair İngilizler'e teminat vermişti. FD, Sec. E. Apr. 1898, no. 171, NAI; A. Özcan, *Pan-İslâmizm...*, s. 152-153.

71 Lord Cromer 1883-1907 arasında Mısır'da bulunmuştur. Lyall'ın Hükûmete sunduğu bir raporda şu ifadeler geçmektedir: "Hilâfet meselesini tekrar gündeme getirmek büyük bir hata olur. Osmanlı hilâfetinin aleyhine yapılacak bir ilan müslümanlarca Sultan'ın otoritesini zayıflatmaya yönelik bir tavır olarak anlaşılacak ve bu muhtemelen onun durumunu daha da kuvvetlendirecektir. Böylece müslümanlar onun etrafında birleşeceklerdir. Bu meseleyi tekrar açmakta bize hiçbir faydanın olacağını sanmıyorum. Kaldı ki eğer İslâm dünyası onu bir halife olarak tanıyorsa, 400 seneden beri hilâfet iddiasında bulunan Osmanlı sultanlarının ilk beş [dört] halifenin sahip olduğu meşru şartlara gerçekten sahip olmadıkları konusundaki eski tartışmayı tekrar başlatmak faydasız olacaktır" Memo" by A. C. Lyall, 19 June 1906, I/PS/10/523, p. 273/15 IOR.

72 Proceedings of the Royal Central Asian Society, Nov. 1906; C.E. Farah. "Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate", s. 273-274.

73 *Annual Report for Turkey for the Year 1906*. FO, 195/2363 keza bk. 371/345.

Görüldüğü üzere İngiltere'nin hilâfetle yakından ilgilenmesi, sanıldığı aksine, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde değil, daha öncelere gitmektedir. İngiltere 1870'lerden önceki bilinen Osmanlı yanlısı siyasetinde zaman zaman Osmanlı sultan-halifelerinin dünya müslümanlar üzerinde var olduğu kabul edilen nüfuzunu kendi çıkarları için değerlendirmeye çalışmışken özellikle Doksan Üç Harbi'nden sonra söz konusu bu nüfuzun kendi aleyhinde kullanılabilmesi ihtimalinden dolayı karşı politikalar üretme yoluna gidilmiştir.

İngilizce resmî ve özel literatüre yansıyan bu çabalarda genel olarak siyasi ve duygusal hususlar olmak üzere iki saik söz konusudur. Siyasi nedenlerle konuya ilgi gösterenler İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden vazgeçip artık Arabistan yarımadasını kendi kontrolüne alarak çıkarlarını koruması gerektiğini savunmakta, buna zemin hazırlamak için de hilâfetin Araplar'a intikalini istemektedir. Ya da bunun tam tersi Osmanlı halifesinin, müslümanlar üzerinde büyük nüfuzu olduğu gerekçesiyle, İngiltere menfaatlerinin Osmanlılar'la iyi ilişkiler içerisinde olmayı gerektirdiğini söylemektedirler. Duygusal nedenler Osmanlı-Türk-İslâm düşmanlığı ya da dostluğu hissiyatlarından kaynaklanmaktadır. Böylesine farklı nedenlerle konuya ilgi gösterenlerin başkalarını ikna etmek veya görüşlerini kuvvetlendirmek için üzerinde en çok durdukları husus hilâfetin Kureyşliliği meselesidir. Aleyhte olanlar ısrarla bunu dile getirirken, diğerleri de bu ilkenin ilk dönem Araplar'ın dışında kimseyi bağlamayacağı ifade etmişlerdir.

Hilâfet meselesi İngiltere-Osmanlı resmî devlet ilişkilerinde ise, daha çok genel dış politika çerçevesinde bir tehdit ve pazarlık unsuru olarak gündeme gelmiştir. İngiltere'nin hiç ilgisi olmayan, meselâ Ermeni meselesinde bu kozu hatırlatması, hilâfetin nezaketini ve önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum aynı zamanda bir başka gerçeğe de işaret etmektedir. İngilizler 1870'lerden sonra Osmanlı Devleti'nin yakın bir zamanda dağılacağı beklentisi içinde olmuşlar ve bu an geldiğinde hazırlıksız yakalanmamak için gerektiğinde uygulanmak üzere alternatif politikalar geliştirmişlerdir. İşte hilâfetin Araplar'a intikali unsurunu da içine alan genel Arap politikası bunlardan birisidir. Ancak İngilizler'in yakın bir gelecekte diye tahmin ettikleri bu gelişme II. Abdülhamid'den sonra gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki İngiliz-Arap ilişkileri değerlendirildiği zaman görüleceği üzere uygulanan planların izlerinin 1870'lere dayandığı hemen farkedilecektir. Bu durumda net bir şekilde ortaya çıkıyor ki Birinci Dünya Savaşı'nda gerek Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne isyanı gerekse bu dönemde ortaya çıkan hilâfet tartışmaları mevcut şartlar içerisinde kendiliğinden ortaya çıkmış bir vakia değil, düşünce planında temelleri çok öncelere dayanan ve muhtemel gelişmelere göre tarz-ı hareket belirleyen arayışların neticesidir.